

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/45-63>

Müşfiq Çobanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

“Koroğlu” eposunun yaranma tarixi, coğrafiyası, nəşri, tədqiqi və təbliği

Xülasə

Məqalədə məşhur Azərbaycan xalq və qəhrəmanlıq eposlarından olan *Koroğlunun* yaranma tarixi, coğrafiyası, nəşri, tədqiqi və təbliği bir daha araşdırılır. Göstərilir ki, *Koroğlu* eposunun yaranma tarixi olduqca qədim, əhatə etdiyi coğrafi ərazi isə çox genişdir. Həmçinin, eposun nəşr və tərcümə tarixi zəngin və önəmli olduğu kimi, onun tədqiqat və təbliğat sahəsi də geniş və əhatəlidir.

Koroğlu eposunun Qafqaz versiyasının ilk olaraq Azərbaycan ərazisində yaranması, daha sonra qardaş və qonşu xalqlar arasında məşhur olması, o cümlədən türkmən, gürcü və digər xalqların yaddaşında əbədiyyət qazanaraq ordan da Türküstanə, Turan ellərinə, eləcə də Avropaya və bütün dünyaya yayılması vurğulanır. Xatırlanır ki, *Koroğlu* eposunda baş verən hadisələrdə qonşu Gürcüstanın da adı keçir. Bu eposun müxtəlif variantlarında və versiyalarında, eləcə də süjet və təsvirlərində bu yerlərin də tərənnümünə rast gəlinir.

Həm də ona görə ki, tarix boyu qədim türk torpağı olan Borçalı məhz bu ərazidə yerləşir. Soydaşlarımızın min illərlə gürcülərlə iç-içə ərazidə mehriban yaşaması onları daha da yaxınlaşdırır. *Kitabi Dədə Qorqud*, *Aşıq Qərib*, *Əsli və Kəram*, *Qaçaq Kəram* və digər dastanlarda olduğu kimi, *Koroğluda* da Tiflis və Gürcüstanın digər ərazilərinin təsvirlərinə geniş yer verilir.

Eposda hadisələrin bir hissəsi məhz burada – Gürcüstanda cərəyan edir. Gürcüstanın müsbət obrazı, təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü, şübhəsiz ki, xalqlarımız arasındakı dostluq və qarşılıqlı etimaddan qaynaqlanmışdır. Eposun gürcü ədəbiyyatına təsiri də araşdırılır. Bu mövzuda yazılmış çoxsaylı gürcü poeziyası, nəsr və dramaturgiyasından nümunələr tədqiqata cəlb olunur.

Bir sözlə, *Koroğlunun* öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği həm də Azərbaycan və gürcü xalqları arasındakı dostluğun daha da möhkəmlənməsinə, Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə inkişafına xidmət edir. Eyni zamanda, bu proses ümumtürk folklorşünaslığının, ümumtürk ədəbiyyatşünaslığının və Qafqazşünaslığın inkişafına böyük töhfələr verir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlinir ki, *Koroğlunu* təhlil və tədqiq edən yüzlərlə elmi məqalə, ədəbi-bədii əsər yazılmış, çoxsaylı tədqiqat işləri aparılmış, yüzlərlə monoqrafiya nəşr edilmişdir. Yüzillərlə davam edən *Koroğlu* axtarışları genişləndikcə, *Koroğlu* tədqiqatı dərinləşdikcə, yeni-yeni elmi nailiyyətlər əldə edildikcə, həm koroğluşünaslıq, həm folklorşünaslıq, həm də ədəbiyyatşünaslıq daim inkişaf etmiş və daha da zənginləşmişdir.

Məhz elə buna görə də *Koroğlumuz* bu gün də yaşayır, sabah da yaşayacaq!

Açar sözlər: Azərbaycan xalq dastanları, qəhrəmanlıq dastanları, aşıq, yaradıcılıq, qaçaqlıq, *Koroğlu*, Tiflis, gürcü, dastan, motiv, süjet, təsvir

Mushfig Chobanov
Azerbaijan Technical University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

The History, Geography, Publication, Research, and Promotion of the Epic Koroglu

Abstract

The article examines the history of the creation, geography, publication, research, and dissemination of the famous Azerbaijani folk and heroic epic *Koroglu*. It is shown that the epic's origins are ancient, its geographical scope is broad, and its publication and translation history is rich and important; likewise, the scope of its research and dissemination is wide and extensive. It is emphasized that the Caucasian–Anatolian version of the *Koroglu* epic was first formed in Azerbaijan, then became famous among fraternal and neighboring peoples, gaining immortality in the memories of the Turkmen and Georgian peoples, and from there spread to Turkestan, the Turanian peoples, as well as to Europe and the whole world. It is recalled that in the events described in the epic *Koroglu*, neighboring Georgia is also mentioned; in various variants and versions of this epic, as well as in its plots and descriptions, we encounter the glorification of these places. This is also because Borchaly, an ancient Turkic land throughout history, is located in this area, and the fact that our compatriots have lived in close contact with Georgians for thousands of years brings them even closer. As in the epics *The Book of Dede Korkut*, *Ashiq Garib*, *Asli and Kerem*, *Gachag Kerem*, and others, in *Koroglu* there is extensive description of Tbilisi and Georgia. Part of the events in the epic take place precisely here—in Georgia. The positive image of Georgia in the epic, and the description and glorification of its natural beauties, undoubtedly stem from the friendship and mutual trust between our peoples. The influence of the epic on Georgian oral and written literature is investigated. A large number of examples from Georgian poetry, prose, and drama written on this topic are included in the study. In short, the study, research, and dissemination of the epic *Koroglu* serve to further strengthen the friendship of the Azerbaijani and Georgian peoples and to develop Azerbaijani–Georgian literary relations at a higher level. At the same time, it is noted that general Turkic folklore studies, as well as general Turkic literary studies, have also, in a certain sense, made great contributions to the development of ghazal studies. As a result, it can be concluded that hundreds of scientific articles analyzing and studying the *Koroglu* epic have been written; hundreds of literary and artistic works have been dedicated to it; hundreds of research works have been conducted; hundreds of monographs have been published; and as the search for *Koroglu* carried out over centuries has expanded, as *Koroglu* research has deepened, and as new scientific achievements have been attained, *Koroglu* studies, folklore studies, and even literary studies have constantly developed and become richer. That is why our *Koroglu* lives today and will live tomorrow!

Keywords: Azerbaijani epics, folk epics, heroic epics, ashug, creativity, fugitive, *Koroglu*, Tbilisi, Georgian, writer, work, epic, motif, plot, description

Giriş

Tarix boyu bütün qədim xalqların həyatında və şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da ruhundan süzülüb gələn, özünəməxsus ənənələrə malik olan zəngin və tükənməz folklorunda qəhrəmanlıq, dostluq, qonşuluq münasibətləri xüsusi yer tutur. Xalqın heç bir sərhəd tanımayan bədii düşüncəsində, tarixi keçmişini, maddi və mənəvi mədəniyyətini özündə daşıyan şifahi xalq ədəbiyyatında qonşu xalqların dostluq və qardaşlıq şəraitində yaşadığını görürük. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə də, xalq dastanlarımızda da eynilə belədir. Elə buna görə də, Azərbaycan xalq dastanları tarixən bütün dünya xalqlarının, o cümlədən, qonşu və qardaş gürcü xalqının da nəzər-diqqətini daim özünə cəlb etmişdir. Təsadüfi deyil ki, gürcü ziyalıları XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycan aşiqlərinin əsərlərini, xalq qoşmalarını, bayatılarını, atalar sözlərini həm öz ana dillərinə tərcümə etmiş, həm də gürcü əlifbası ilə yazıya köçürmüşlər. Bir çox gürcü xanəndələri tərəfindən uzun illər məclislərdə oxunmuş həmin qoşma və mahnıların əlyazmalarının bir qismi indi də akademik S.Canaşiya adına Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində və akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutunda saxlanmaqdadır (Çobanov, 1972).

Eyni zamanda, iç-içə mehriban yaşamaları səbəbindən çox yaxşı tanıdıqları Azərbaycan xalqının həyatına, folkloruna, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə daha yaxşı bələd olduqlarından, gürcü xalqının bir çox söz ustaları, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadimləri qonşu Azərbaycan xalqının həyatını öz əsərlərində zaman-zaman bu və ya digər şəkildə təsvir və tərənnüm etmişlər. Bu təsvir və tərənnümlər istər gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də gürcü yazılı ədəbiyyatında, gürcü poeziyasında, gürcü nəsrində, xüsusilə də gürcü dramaturgiyasında geniş şəkildə ehtiva olunmuşdur. Bu ehtiva iki dost və qonşu xalqın, eləcə də qədim tarixə və zəngin ədəbi dostluq əlaqələrinə malik olan ədəbiyyatlar arasındakı yaxınlıqdan irəli gəlmiş, onların dostluq, qonşuluq və qardaşlıq şəraitində yaşamaları bədii düşüncəyə də sirayət etmişdir.

Tədqiqat

Tarixi keçmişə nəzər yetirdikdə görürük ki, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluq münasibətləri *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanından üzü bəri bədii düşüncədə dərin iz qoymuş və özünə əbədiyyət qazanmışdır. Sözsüz ki, burada Borçalı faktoru da mühüm rol oynayıb. Çünki, tarix boyu məhz bizim əcdadlarımız, ulu babalarımız olan türk qəbilə və tayfalarının məskunlaşıb yaşadıkları qədim Borçalı mahalı da indiki Gürcüstan ərazisində yerləşir. Yüz minlərlə soydaşımızın min illərlə gürcü xalqı ilə eyni ərazidə iç-içə yaşaması onları daha da yaxınlaşdırır. Bu dostluq münasibətlərinin təzahürü gürcü xalqının Azərbaycan xalqına, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına, xüsusilə də Azərbaycan xalq dastanlarına olan münasibətdə də özünü açıq-aydın şəkildə göstərir.

Gürcülərin Azərbaycan xalq dastanlarına marağı ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, həmin dastanların bir çoxunda, o cümlədən elə *Kitabi-Dədə Qorqud*da, *Koroğlu*da, *Qaçaq Kərəm*, *Aşıq Qərib*, *Əsli və Kərəm*, “Gürcü qızınan Qaçaq Kərəm”, “Məhəmməd və gürcü qızı”, “Mirqasım və gürcü qızı”, “Pəri xanım və gürcüstanlı”, *Tahir-Zöhrə* və bir çox başqa dastanlarımızda hadisələrin müəyyən hissəsi məhz indiki Gürcüstan ərazisində, xüsusilə də Tiflisdə, Borçalıda, Başkeçiddə, Bolulusda, Qarayazıda, Qaraçöpdə, eləcə də azərbaycanlıların yığcam halda yaşadıkları digər bölgələrdə cərəyan edir. Dastanların süjet xəttində Gürcüstan təsvirlərinə də geniş yer verilmişdir.

Dastanlarda həm dastançılıq sənəti mövzunun əsasını təşkil etmiş, həm də Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixi talelərinin bir-birinə yaxınlığı, həmin xalqlar arasında tarixən ailəvi qohumluğun mövcudluğu və onun bədii əsərlərdə, xüsusilə də dastanlarda xalqlar dostluğu ideyasının yayılması daim diqqət mərkəzində olmuşdur. *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanının akademik nəşrinə görkəmli folklorşünas alimlər F. Zeynalov və S. Əlizadə tərəfindən yazılmış “Tükənməz xəzinə” adlı ön sözdə dastanın coğrafiyası haqqında söhbət açılkən Gürcüstanın da adı çəkilir. Vurğulanır ki, dastanda “Abxaziya, Baş Açıq, Ermənistan, Gürcüstan, Qafqaz, Oğuz eli, Taş Oğuz, Türkünstan, Ağca qala, Alınca, Ağg hasar, Dərbənd, Trabzon, İstanbul, Qaraçıq dağı, Ala dağ, Qara dəniz, Dərəşam və s. haqqında tutarlı məlumatlar var” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, p. 28).

Kitabi-Dədə Qorqud olduğu kimi, digər dastanlarımızın bir çoxunda, o cümlədən Azərbaycanın ən məşhur xalq eposlarından olan *Koroğlu* eposunun da süjet xəttində, dastanda baş verən hadisələrdə Gürcüstanın və onun müxtəlif bölgələrinin təsvirlərini açıq-aydın şəkildə görürük. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi yeri olan *Koroğlu* eposu xalqımızın ən qədim qəhrəmanlıq eposlarından biri olmaqla yanaşı, həm də ən gözəl məhəbbət dastanıdır.

Xalq qəhrəmanı Koroğlunun Çənlibeldə məskən salıb buradan düşmənlərinin yaşadığı ayrı-ayrı bölgələrə səfərlərindən bəhs edən çoxsaylı qollardan təşkil olunmuş dastanda Koroğlunun Nigara (türkmən variantında Ağ Yunus, qazax və özbək variantlarında Ağ Yunis, Miskal Pəri, Gülnar Pəri, Gülnar-Ay...) məhəbbətinin bədii ifadəsi elə onun igidliyi, cəsarəti və düşmənlərə nifrəti qədərdir. Koroğlunun misri qılıncının bədii-estetik cazibəsi də elə onun sazının-sözünün bədii-estetik cazibəsi ilə eynilik təşkil edir.

Koroğlunun janrı elmi ədəbiyyatda əsasən Azərbaycan aşığılarının epik yaradıcılığının məhsulu kimi müəyyənləşdirilsə də, dastandakı lirika qətiyyəən onun geniş epik mənzərəsinin kölgəsində qalmır, səhifədən səhifəyə (qoldan qola) keçdikcə həmin epikliklə yanaşı addımlayır. Eposun “Koroğlunun Toqat səfəri”, “Koroğlunun İstanbul səfəri”, “Koroğlunun Türkmən səfəri”, “Koroğlunun Ərzurum səfəri”, “Aşıq Cünün”, “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi” və s. qolları müstəqil əsər kimi ifa olunan bitkin süjetli dastanlardır.

Qollarının hər birində nəsr və nəzm hissələrinin bir-birini izləməsi şəklində qurulmuş *Koroğlu* eposu ortaq türk abidələri arasında həqiqətən də nəsrin və nəzmin poetik vüsəti, mündərcətinin çoxcəhətliliyi etibarilə xüsusi bədii-estetik və milli-mənəvi çəkiyə malik böyük və dəyərli bir yaradıcılıq nümunəsidir. Eposda lirik-poetik nümunələrin əksəriyyətini xalq şeirinin dastanlarda istifadə edilən üç forması – bayatı, qoşma və gəraylılar təşkil edir. Bir sözlə, dünya folklorunda *Koroğlu* qədər çoxsaylı variant və versiyalara malik ikinci bir eposun yoxluğu da bu dastanın nə qədər möhtəşəm bir tarixi abidə olmasını bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2012-ci il fevralın 22-də Bakı şəhərinin mərkəzi meydanlarının birində ucaldılmış xalq qəhrəmanı Koroğlunun möhtəşəm abidəsinin açılışındakı nitqində demişdir: “Koroğlu bizim xalq qəhrəmanımızdır. Koroğlu vətənpərvərlik, igidlik rəmzidir. Azərbaycan xalqının qəlbində Koroğlu daim yaşamışdır. Bütün dövrlərdə Koroğlunun xalq qarşısında etdiyi xidmətlər Azərbaycan xalqının xatirəsində yaşamışdır və bu gün də yaşayır. Koroğlu obrazı vətənpərvərlik, igidlik, mərdlik, şücaət obrazıdır. Koroğlu Azərbaycan xalqına xas olan bütün gözəl xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Vətənpərvərlik kimi bu gün də çox vacib olan amil Koroğlu obrazında bariz şəkildə özünü göstərir... Koroğlu abidəsinin ucaldılması böyük mənə daşıyır. Bu, həm tarixi şəxsiyyətə hörmətimizin əlamətidir, həm keçmişimizə olan münasibətdir, həm də Koroğlunun etdiyi fədakarlığa görə Azərbaycan xalqının qiymətidir. Bu gözəl əsər, əminəm ki, bütün Azərbaycan xalqını sevindirəcəkdir. Koroğlu abidəsi məhz belə olmalı idi. Gözəl, möhtəşəm, qürurlu və əzəmətli.” (Əliyev, 2012)

XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini yazan akademik İsa Həbibbəyli həmin dövrdə ölkə ərazisinin Osmanlı dövlətindən Səfəvi hakimiyyətinə qaytarılması uğrunda aparılan mübarizənin Cəlalilər hərəkatı adlanan ümumxalq hərəkatına çevrilərək, ictimai mühitdə ölkənin müqəddəratı ilə bağlı məsələləri ön mövqeyə çəkməsini, vətənpərvərlik və azadlıq ideyalarının qüvvətləndirilməsi baxımından yüksək qiymətləndirmişdir: “İstanbuldan İrəvana, Bağdaddan Dəmirqapı Dərbəndədək” (Azərbaycan tarixi, 1999, p. 248) olan torpaqları əhatə edən və xalq içərisindən çıxmış vətənpərvər qəhrəmanın adı ilə Koroğlu hərəkatına çevrilən bu mübarizə hadisələrin və proseslərin gerçək bir mövqedən qiymətləndirilməsini tələb edirdi. İctimai-siyasi həyatda baş verən bu dəyişiklik ədəbiyyatın da hədəflərinin, təsvir və tərənnüm üsullarının yeniləşməsinə öz təsirini göstərmiş, *Koroğlu* qəhrəmanlıq dastanının yaranması və geniş yayılması xalq ədəbiyyatı ənənələrinə marağı artırmışdır” (Həbibbəyli, 2017).

Türk bədii təfəkkürünün ifadəsi kimi olduqca qədim və zəngin tarixə malik olan dastançılıq ənənələrini geniş mənada türk mədəniyyətinin ən unikal cəhətlərindən biri hesab edən Xalq yazıçısı Elçin “Koroğlu ölməzliyi” adlı məqaləsində yazmışdır ki, “eramızdan xeyli əvvəllərdən başlamış ozanlarımız (aşqlarımız, nağılçılarımız, akınlarımız, baxşılarımız, sesenlərimiz, manasçılarımız, kayçılarımız, juraylarımız...) çağdaş dövrümüzdə qədər dastanlar yaratmış və yaratmaqdadırlar – yüzilliklər bir-birini əvəz edir, qədim ortaq türk dastanları şaxələnir, türk xalqlarının bədii-estetik özünüifadəsinə çevrilir, mənəvi irsiyyətin yeni-yeni nümunələri meydana çıxır. Türk dastanları bədii-estetik baxımdan böyük təkamül yolu keçib, qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik, məhəbbət və sədaqət, mərdlik və xeyirxahlıq ideallarının bədii təqdimatı əsrlərdən əsrlərə zənginləşib və bu kontekstdə türk xalqları arasında variant və versiyaları ən çox yayılmış *Koroğlu* dastanının xüsusi yeri var” (Elçin, 2018, pp. 14–16).

Əslən Gürcüstandan, qədim Qaraçöp mahalından olan tanınmış yazıçı Nəriman Əbdülrəhmanlı Koroğlunun “Kaxetdə bir bağım ola” misrasından yola çıxaraq yazır: “...Bunu qoç Koroğlu söyləyib, özü də nə söylədiyini lap yaxşı bilib.” (Əbdülrəhmanlı, 1996, p. 19) Bu misra yazıçının yaddaşında yer-yurd adlarını, keçmişini təzələyir. Bu, Azərbaycan dastanlarında Gürcüstan mövzusunun ən qədim dövrdən belə xalqın yaddaşında kök saldığının ən yaxşı sübutudur. *Koroğluda* Gürcüstanla bağlı məqamlar çoxdur. Dastanda “Gürcüoğlu” adlı obraz var. Koroğlunun dəlilərinin Tiflis, Qocor, Başkeçid, Borçalı, Bolulus və s. yerlərdən olması da onların yaxın ərazidə toplaşdıqlarını göstərir. Aşıq Cünunun da əslən Borçalı və ya Tiflis ətrafından olması barədə də bəzi məlumatlar mövcuddur. Dastanda baş verən hadisələrin bir çoxu ya Gürcüstanın ətrafında, ya da birbaşa Gürcüstanın daxilində, müəyyən hissəsi isə Gürcüstanda azərbaycanlıların məhz elə indi də yaşadığı ərazilərdə cərəyan edir. Ümumiyyətlə, dastanda təsvir olunan ərazilərin bir qismi məhz indiki Gürcüstan ərazisində yerləşir.

Professor Məmməd Çobanov yazır ki, *Koroğlu* dastanının gürcü variantlarında da Gürcüstanda xeyli sayda “Koroğlu qalaları”nın olduğunu görürük. Tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, təkcə Şərqi Gürcüstanda, Trialeti silsilə dağlarında ondan çox Koroğlu qalasının qalıqları indi də qalmaqdadır (Çobanov, 1972).

“Xalqı var edən onun ölməyən ruhudur. Türk döyüşkənliyinin bütün çalarları ifadə olunan *Koroğlu* dastanının” (Uğur, 2013) və Koroğlu haqqındakı çoxsaylı rəvayətlərin bu günün özündə də borçalılılar arasında xeyli populyar olduğunu bildiren filologiya elmləri doktoru Şahbaz Şamioğlu yazır: “Yüz illərdir ki, Borçalı məclislərində aşıqlar xalq qəhrəmanı Koroğlunun igidliyindən bəhs edən hekayətlər söyləməkdədir. Bu xalq qəhrəmanının şəninə qoşulmuş mahnıların nə vaxt, harada, kimlər tərəfindən yaradılması barədə qəti hökm vermək mümkün deyil. Lakin maraqlısı burasıdır ki, dastanın məşhur olduğu bütün bölgələrdə, o cümlədən Borçalıda Koroğlu ilə bağlı yerlər, bu xalq qəhrəmanının adını daşıyan qalalar, aşılmaz sədlər, keçilməz gəliklər, qayalar, mağaralar var.” (Şamioğlu, 2002, p. 58)

Dastanda verilən məlumatlara görə, Alı kişi və Koroğlu Təkəli tayfasındandır: “Bu gün itirmişəm Eyvaz balamı, // Yazın, Təkəlidən dəllərim gəlsin.” Təkəli tayfasının Araz ətrafı bölgələrdə də yaşadığı nəzərə alınan bəzi tədqiqatçılar, Çənlibelin Naxçıvan torpağından uzaqda olmadığı qənaətinə gəlmişlər. Bir çox tədqiqatçılar isə Azərbaycanın Gəncə, Göygöl, Kəlbəcər, Şuşa, Xankəndi, Ağdam, Gədəbəy, Daşkəsən, Şəmkir, Tovuz, Qazax rayonlarında, həmçinin, qonşu Borçalı və Göyçə mahallarında da Koroğlunun adı ilə bağlı “Çənlibel”, “Koroğlu qalası”, “Koroğlu dağı”, “Koroğlu düzü”, “Koroğlu zağası”, “Koroğlu qayası”, “Ağ bulaq”, “Buz bulaq”, “Qoşa bulaq”, “Qırx bulaq”, “Soyuq bulaq”, “Orta bulaq”, “Dəlilər kəndi” və s. bir çox toponimlərin mövcud olduğunu əsas gətirərək Koroğlunun yaşadığı Çənlibelin məhz Gəncəbasar bölgəsində olduğunu iddia edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gürcüstanda Dəllər (Dəlilər) adlı iki kənd var. Biri Gürcüstandakı çoxsaylı Koroğlu qalalarının ən məşhurlarından olan Bolulus (indiki Bolnisi) rayonunun Abdallı (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 160) kəndindəki Koroğlu qalasının yaxınlığında, təxminən 5 km məsafədə yerləşən Aran Dəlləridir (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 143), digəri isə təxminən 30 km-lik məsafədə yerləşən Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonundakı Dağ Dəlləridir (Çobanov & Çobanlı, 2012, pp. 171–173). Gürcüstandakı çoxsaylı Koroğlu qalalarının ən məşhurlarından olan digər biri isə Tiflis yaxınlığındakı Qocor yaylasında yerləşir. Buradakı möhtəşəm Koroğlu qalasından təxminən 20–30 km-lik məsafədə yerləşən Ağbulaq şəhəri, Ağ Təklə, Qara Təklə (Çobanov & Çobanlı, 2012, pp. 242–243), Təklə, Təkəli (Çobanov & Çobanlı, 2012, pp. 228–229), həmçinin dastanın müxtəlif variantlarında adı qeyd olunan Ağqula, Qullar, Qaradaş (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 184, p. 196), Qaratikan (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 184), Bəytəkər (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 166), Daştəpə (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 196, p. 206), Daşlıqullar (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 171, p. 196), Kəpənəkçi (Çobanov & Çobanlı, 2012, pp. 179–181), Sadaxlı (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 221), Sisqala (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 190) və b. kəndlər indi də var və hamısında da bizim soydaşlarımız – azərbaycanlılar yaşayırlar. Dastanda Həsən paşanın Çənlibelə hücum edib məğlub olması da tarixi hadisə ilə çox yaxından səsləşir. Dəli Həsənin Çənlibelin baxarından Tokat tərəfini nəzarətdə saxlaması da göstərir ki, Tokat da Çənlibeldən uzaq deyilmiş. Dastanda Çənlibelin yaxınlığında “Soğanlı” deyilən bir yerin də adı çəkilir. Türk alimləri Türkiyənin Ərzurumla Qars şəhərləri arasındakı dağlıq ərazidə “Soğanlı meşəsi” adlı yerin olduğunu yazırlar və bildirirlər ki, ola bilər, dastanda adı çəkilən Soğanlı da elə həmin ərazidir. Soğanlı–Soğanlıq toponimi Gürcüstanda da mövcuddur. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz Qocor yaylasındakı Koroğlu qalasından təxminən 20–30 km məsafədə qədim Qarayazı mahalının (indiki Qardabani rayonunun) Soğanlı (Soğanlıq) kəndi yerləşir (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 241). Maraqlı məqamlardan biri də dastanda “Dəlikli daş” toponiminin yer almasıdır. Qədim yer adlarından olan “Dəlikli daş” toponimi Bolulus (indiki Bolnisi) rayonu ilə Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonu arasında olan aşırımın adıdır. Həmin aşırıma Başkeçid aşırımını da deyirlər. Tarixən “Dəlikli daş” və “Başkeçid” toponimləri paralel işlədilib və indi də işlənməkdədir (Çobanov & Çobanlı, 2012, p. 135). Tədqiqatçıların diqqətini dastanda adı çəkilən Ballica toponiminə – “Koroğlunun Ballica səfəri” qolundakı Ballica kəndinə yönəltmək istərdik. Xankəndinin yaxınlığında tarixən Ballica, eləcə də Borçalıda Balic adlı kəndlər olmuşdur.

Koroğlunu Azərbaycana, Borçalıya, Gürcüstan ellərinə bağlayan bu cür faktlar yüzlərlədir. Bütün bunlar isə *Koroğlu* eposunun yaranma tarixinin qədim olduğunu açıq-aydın şəkildə sübut edir. Onu da əlavə edək ki, bəzi türkoloqlar, folklorşünaslar *Koroğlu* eposunu hətta *Dədə Qorqud*

dastanlarından da qədim ümumtürk abidəsi hesab edir, eposun baş qəhrəmanı olan Koroğlunu isə Heraklla eyniləşdirir, onun Qoroğlu–Koroğlu və Herakl–Qerakl şəklində qədim Avropa xalqlarının mifologiyasında da təzahür etdiyini söyləyir, *Koroğlu* mənbələrini bəşəri beynəlxalq süjetlərdə, Herodotun *Tarixinə* istinad edərək, qədim skif rəvayətlərində axtarır, maraqlı paralellər aparırlar. Prof. İsrəfil Abbaslı qarşıya belə bir sual qoyur və elə öz sualına da özü suallarla cavab verir: “*Koroğlu* eposunu hansı epik abidələr qrupuna aid etmək lazımdır, o, mifikdirmi, yoxsa daha çox tarixi səciyyəmi daşıyır?” (Abbaslı, 2013, p. 85). *Koroğlu*şünaslıqda bu tipli çox misallar gətirmək olar və bütün bu fikir və ideyalar, mülahizələr və mübahisələr, gümanlar və ehtimallar, suallar və müəmmalar, söz yox, elmi tədqiqat obyektidir, ancaq bütün bunlarla bərabər, mühüm və elmi problemlərdən kənar, həmin problemlərin fəvqündə dayanan bir həqiqət də var: dastanın hansı variantının, hansı versiyasının qəhrəmanı olursa olsun, epos hansı dövrdə, hansı diyarda yaranıbsa, yaransın, hansı qədim mifologiya ilə daha yaxın qohumdursa – bu da olsun, ancaq yekunda bir nəticə var: *Koroğlu* ümumtürk xalqının orta qədim abidəsidir və onu vahid ümumtürk bədii-estetik təfəkkürü, milli-mənəvi özünüifadəsi yaradıb. Əsas o deyil ki, deyək ki, xalq qəhrəmanı Koroğlu tarixi şəxsiyyətdir, ya yox, o, V əsrdə, yoxsa XII əsrdə, yaxud XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb, yaxud da XVIII əsrdə yaşayıb-yaşamayıb; əsas odur ki, müdrik xalqımız belə bir möhtəşəm abidə yaradıb və bu abidə XVII–XVIII əsrlərdə formalaşmış və bütün dünyaya yayılıb. Əsas odur ki, Koroğlu bu gün də yaşayır. Bu gün Bakı şəhərinin mərkəzi meydanlarından biri Koroğlu meydanı adlanır və meydana Azərbaycanın məşhur heykəltəraşı Tokay Məmmədovun yaratdığı möhtəşəm Koroğlu heykəli ucalır. Əsl sənət əsəri olan həmin abidə–heykəl türk xalqlarının bir tərəfdən qılınca (qəhrəman Koroğlunun Misri qılıncına!), bir tərəfdən də sehrli saza (Nigar sevdası ilə şeirlər qoşan aşiq Koroğlunun məhəbbət, sədaqət, mərdlik, mərhəmət, xeyirxahlıq, əhdi-peyman, vəfa, ilqar tərənnüm edən sazına!) söykənən birliyinin simvoludur və yalnız Azərbaycanda deyil, Türkiyədə, Türkmənistanda, başqa türk dövlətlərində ucaldılmış Koroğlu heykəlləri də ümumtürk xalqının genetik yaddaşdan doğmuş müasir abidələridir. Bu gün paytaxtımızın ən müasir metrostansiyalarından biri Koroğlunun adını daşıyır və Azərbaycanın Xalq yazıçısı Elçinin obrazlı dili ilə desək, elə bil, o modern qatarlar bizi də, elə Koroğlunun özünü də gözəl bir gələcəyə aparır.

Eposun nəşrinə gəldikdə isə, deməli ki, dastanın yaranma tarixi qədim olduğu kimi, onun nəşr tarixi də olduqca zəngin və önəmlidir. *Koroğlu* haqqında ilk mətbu yazı da məhz Gürcüstanda – Tiflisdə çap olunmuşdur. Belə ki, 1828-ci ildən Qafqazda nəşr olunmağa başlamış ilk rus mətbuatı olan “Тифлисские ведомости” (“Tiflis xəbərləri”) qəzetinin 1830-cu il 23 avqust tarixli 68-ci sayında çap olunmuş, naməlum müəllifin “Деревня Огруджа: замок разбойника Урушана Кероглы, его история” adlı məqaləsində, daha dəqiq desək, məlumat səciyyəli rəvayət-hekayətdə ilk dəfə olaraq Koroğlu qalasından və dastanın bir qolundan bəhs edilmişdir (Cəfərov, n.d.). Həmin yazıdan sonra da dastandan kiçik parçalar, hekayət-rəvayət səciyyəli olmaqla əsasən məlumat xarakterli yazılar “Тифлисские ведомости” (“Tiflis xəbərləri”) qəzetinin, eləcə də 1832–1833-cü illərdə həmin qəzetin tərcüməsi və əlavəsi kimi nəşr olunmuş “Tiflis xəbərləri”nin səhifələrində çap olunmuşdur.

“Tiflis xəbərləri”ndən bir neçə il sonra Azərbaycan xalqının möhtəşəm qəhrəmanlıq eposu olan *Koroğlu* eposu haqqında məlumatlar Avropada yayınlanmışdır. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərindən Qafqaza, əsasən də Azərbaycana səyahət etmiş görkəmli tarixçi, səyyah, yazıçı və etnoqraflar müxtəlif qəzetlərdə və nəşr etdirdikləri kitablarda *Koroğlu* eposu haqqında müxtəlif həcmli məlumatlar dərc etmiş və ya Qafqazda olduqları zaman qeydə aldıkları rəvayətlərdən parçaları oxucuların ixtiyarına vermişlər. Həmin rəvayətlərdən biri 1839-cu ildə fransız səyyahı Frédéric Dubois de Montpèreux’nun (1798–1850) fransız dilində yazdığı *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhazes, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée* adlı səfərnəməsində verilmişdir (Montpèreux, 1839, pp. 455–457). Bununla da, *Koroğlu* dastanının Avropada nəşri və öyrənilməsi tarixi başlamışdır (Balakışiyev, 2006, p. 39).

Frédéric Dubois de Montpèreux’nun əsərində Qafqazda və Qafqaz ətrafında olan “korun oğlu” əfsanələrindən, o cümlədən Koroğludan danışılır. Koroğlunun atası ömrü boyu İran şahına xidmət etmiş, onun mehtəri olmuşdur. Buna baxmayaraq, onun oğlu şahın qəzəbinə gələrək gözləri çı-

xarılmış, kor edilmişdir. Koroğlu da şahdan və onun havadarlarından intiqam almaq üçün dağları özünə yurd seçmiş, sonsuz igidliklər göstərmiş, lakin barıtın icadından sonra qeyb olmuşdur.

Müəllif öz əsərində həm də Koroğlunun Qafqazda bir adının da Qaraoğlu olduğunu diqqətə çatdırmışdır (Montpereumx, 1839, pp. 454–457; Boratav, 1984, pp. 232–247).

Frédéric Dubois de Montpereumx'nun qələmə aldığı rəvayəti bir az fərqlə, lakin bir qədər daha geniş formada, 18 il sonra XIX əsrin birinci yarısında Qafqaza səyahət etmiş alman (Prussiya) səyyahı, etnoqraf və yazıçısı Baron Avqust fon Haksthauzen (1792–1866) də yazıya almışdır. Nəsr hissəsi alman dilində, şeir parçaları isə Azərbaycan dilində olan həmin “Koroğlu” hekayəti sonralar “Kor Ubeyd və onun oğlu Koroğlu haqqında tatar rəvayəti” adı altında 1857-ci ildə Sankt-Peterburqda çıxmış *Zaqafqaziya əyaləti* adlı kitabda çap edilmişdir (Haksthauzen, 1857, pp. 149–153).

Avqust Haksthauzenin qeydə aldığı rəvayət Frédéric Dubois de Montpereumx'nun topladığı rəvayətlə çox eyniyyət təşkil etsə də, qeyd etdiyimiz kimi, daha geniş süjetə malikdir. A.Haksthauzenin qeydə aldığı mətndə Həmzənin simasında hiyləgər erməni obrazı da vardır. Həmzə bir sıra variantlarda olduğu kimi Koroğluya qarşı duran mənfi obrazdır. Koroğlu özü isə odlu silahın və ya barıtın icadından təxminən 40–50 il əvvəl doğulmuşdur. Koroğluya, həm də Qaraoğlu da demişlər. Koroğlu tüfəng icad olandan sonra, qəhrəmanlıq dövrünün bitdiyini görüb qeyb olmuşdur.

F.Montpereumx'nun yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatından bir il sonra isə, 1840-cı ildə Peterburqda rus dilində çıxan *Маяк современного просвещения и образования* jurnalında milliyyətə polyak-fransız olan rus etnoqrafı İvan Şopen (1798–1870) tərəfindən “Кер-оглы — татарская легенда” (“Koroğlu — tatar (Azərbaycan — M.Ç.) əfsanəsi”) adlı bir məqalə-rəvayət nəşr olunmuşdur. Sonralar bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılan bu mətnlə bağlı belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, İ.Şopen həqiqətən də dastana əlavələr etmiş və təhriflərə yol vermişdir. Bununla belə deməliyik ki, İ.Şopenin həmin məqaləsi dünyanın marağını Azərbaycan xalqının etnik-tarixi köklərinə, mənəvi-ictimai həyatına, bədii-estetik dəyərlərinə yönləndirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Epos haqqında nəşr edilən digər zəngin mənbə isə məşhur polyakəsilli şərqşünas, şair, mütərcim və diplomat Aleksandr Leonardoviç Xodzko (Alexander Chodzko, 1804–1891) məxsusdur. O, Cənubi Azərbaycan aşığılarından topladığı, xüsusilə də azərbaycanlı Aşıq Sadığın ifasından yazıya aldığı *Koroğlu* dastanının 13 “məclis”ini (o, qolları “məclis” adlandırmışdır — M.Ç.) özü ilə Avropaya aparmış, tərcümə etmiş və İ. Şopendən iki il sonra, 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində nəşr etdirmişdir (Chodzko, 1842). (Həmin kitab 1971-ci ildə Nyu-Yorkda uyğunlaşdırılaraq yenidən nəşr olunmuşdur — M.Ç.)

A.L.Xodzkonun London nəşri O. Volf tərəfindən tam şəkildə alman dilinə tərcümə olunaraq 1843-cü ildə Berlində, Jorj Sand və Adolf Berje tərəfindən fransız dilinə tərcümə olunaraq 1853-cü ildə Parisdə çap olunaraq oxuculara çatdırılmışdır. XIX əsr fransız ədəbiyyatı klassiki Jorj Sand *Koroğlu* dastanını “dünyada ən zəngin və ən gözəl nümunə” sayırdı və Koroğlunun özünü “milli dahi” adlandıraraq — olsun ki, bir az da hissə qapılıraq, bir qadın qısqanclığı və hikkəsi ilə — dastandakı kiçik bir nəzm parçası barədə “bu, bütün Viktor Hüqo yaradıcılığına bərabərdir” demişdir. Dünya xalqlarının *İliada*, *Odisseyə*, *Kitabi-Dədə Qorqud*, *Manas*, *Alpamış* və s. əsərləri ilə bir cərgədə dayanan *Koroğlu* dastanının tədqiq və nəşrində A.L.Xodzkonun xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. O, *Koroğlu* dastanını Avropaya tanımaqda, geniş oxucu kütləsinə çatdırmaqda böyük bir iş görmüşdür. A.L.Xodzko tərəfindən 1842-ci ildə Londonda nəşr olunan *Koroğlu* dastanının Parisdə qorunan əlyazma nüsxəsinin sonunda tarix hicri-qəməri təqviminə 1250 (1832) il olaraq göstərilmişdir.

Koroğlu dastanının London — Xodzko nəşrinin (Chodzko, 1842) ruscaya tərcüməsi və çapı isə *Koroğlu* dastanının nəşrində və yayılmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş S.S.Pennin adı ilə bağlıdır. Doğrudur, S.S.Pennindən daha əvvəl də Koroğlu mövzusunə müraciət olunmuş, bu barədə 1847-ci ildə *Kavkaz* qəzetinin səhifələrində bir neçə məqalə dərc olunmuşdur. Lakin qeyd etməliyik ki, S.Pennin rus və gürcü tədqiqatçılarına böyük təkan verdiyi danılmaz faktdır. Bu barədə bir qədər sonra ətraflı məlumat verəcəyik. İndi isə *Koroğlu* eposunun nəşri və təbliği sahəsində böyük rolu və əvəzsiz

xidmətləri olmuş *Kavkaz* (“Qafqaz”) qəzetinin (1846–1918) səhifələrində dərc olunmuş həmin məqalələrə və rəvayətlərə nəzər yetirək.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Zaqafqaziyanın istər inzibati, istərsə də mədəniyyət baxımından əsas mərkəzlərindən biri sayılan Tiflisin rusdilli mətbuat orqanlarında həm bir igid, xalq qəhrəmanı, həm də bir aşiq-şair kimi Azərbaycan türkləri arasında geniş yayılmış Koroğlunun şəxsiyyəti, apardığı mübarizələrin məqsəd və amalı, el qəhrəmanının hakim dairələrə olan münasibəti, dəstə başçısı kimi yenilməzliyi və s. barədə geniş məlumatlar, o cümlədən rəvayətlər, dastan səpgili hekayətlər özünə əsaslı yer tutmuşdur. Bu baxımdan Tiflisdə nəşr olunmuş *Kavkaz* qəzetinin (1846–1918) böyük rolu olduğunu qeyd etməliyik. Əslində, *Kavkaz* qəzetinin elə ilk saylarından başlayaraq, Koroğlu ilə bağlı hadisələrin, rəvayətlərin, dastan parçalarının nəşrinə geniş yer verilmiş, dastanın bir çox parçaları məhz elə ilk dəfə *Kavkaz* qəzetinin bir çox saylarında geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Hətta həmin yazıların bəziləri gürcü ziyalılarının *Koroğlu* dastanından tərcümələrini və Koroğlu ilə bağlı digər məqalələri də özündə ehtiva etmişdir. Dastanın toplanıb nəşr olunmasında böyük rolu olmuş *Kavkaz* qəzetinin 1846-cı ildə buraxılmış 39-cu nömrəsində A.Vışeslavitsevanın dərc etdirdiyi “Сказка о Кара оглы” adlı yazısı xüsusilə maraq doğurur. Doğrudur, müəllif həmin yazıda qəhrəmanın adını “Kara-oğlu” (Qaraoğlu) kimi vermişdir, lakin onun Koroğlu haqqında ətraflı bilgiyə malik olduğu göz qabağındadır. A. Vışeslavitsevanın məqaləsində olduğu kimi, Frédéric Dubois de Montpéreux-nun (1798–1850) səfərnəməsində (Montpéreux, 1839) də Koroğlu “Qaraoğlu” kimi verilmişdir. *Koroğlunun* Azərbaycanda yayılmış və çap olunmuş variantları içərisində də Qaraoğlu adına təsadüf edilir. 1977-ci ildə A. Nəbiyevin nəşr etdirdiyi *Azərbaycan dastanları* kitabında “Qaraoğlu” adlı dastan da verilmişdir. Bu dastan 1976-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin folklor ekspedisiyası zamanı Dəvəçi rayonunda Aşiq Orucdan toplanmışdır. Bəzi tədqiqatçılar Koroğlunun Qaraoğlu adlandırılmasında Koroğlu–Oğuz Xan paralelliyinin təzahürünü görmüş və bununla da *Koroğlu* dastanının formalaşmasında *Oğuznamə* motivlərinin böyük rol oynadığını vurğulamışlar (Balakışiyev, 2005, p. 38). Bəzən Qıratın da “Qara at” adlanması faktları da məlumdur. Hətta akademik Nizami Cəfərov “Qara at”ı “Qırat”ın daha qədim, arxaik variantı hesab etmişdir: “‘Qırat’ sözünün müxtəlif etimologiyaları verilmişsə də, fikrimizcə, bu adın ‘Qara at’ (Tobol tatarlarından V. Radlovun topladığı bir əfsanədə Koroğlunun — korun oğlunun atı ‘Qara at’dır) adından törəməsi daha çox özünü doğruldur.” (Cəfərov, 1999, p. 148). “Qaraoğlu” dastanındakı nəğmələrin süjet xətti ilə *Kitabi-Dədə Qorqud* və *Koroğlu* eposlarının süjet xətləri arasında oxşarlıqlar var. Belə ki, “Qaraoğlu” dastanında bir sülalənin başçısı Qara xan, *Kitabi-Dədə Qorqudda* isə Bayındır xandır. “Qaraoğlu” dastanındakı Kəlləgözü dünyaya gətirən pis davranışlı Kuzə xatındır, *Kitabi-Dədə Qorqudda* isə Təpəgözün dünyaya gəlməsində Sarı Çoban günahkardır. Kuzə xatun *Kitabi-Dədə Qorquddakı* pərinin epos düşüncəsinə transformasiyasıdır (Əliyev, 2008, p. 76). “Qaraoğlu” dastanındakı Qor at (*Koroğluda* Qırat), Ağbulaq (*Koroğluda* Qoşabulaq), qəhrəmanın atasının gözlərinin açılmasına əsəti köpüyün — bu bulağın suyunun dərman olması, atanın bulağın suyunu içə bilməməsi, ona görə də vəfat etməsi, qəhrəmanların adı arasında müəyyən oxşarlıqların olması kimi epizodlar *Koroğlu* dastanı ilə səsleşir. Ancaq bu oxşalıqlara baxmayaraq, “Qaraoğlu”nun süjet və dili *Kitabi-Dədə Qorquda* daha yaxındır, *Koroğlunun* süjetindən qədimdir.

Koroğlunun gözəl məziyyətlərindən biri də onun beynəlmiləl xarakterə malik olmasıdır. Buna görə də, bütün xalqlar kimi, qardaş gürcü xalqı da onu məhəbbətlə sevir. Hələ 1847-ci ildə milliyətcə gürcü əsilli Xristafor Cəlalov da Koroğlu mövzusunə müraciət etmiş və o, bu barədə öz fikirlərini yazıb “Koroğlu” başlığı ilə *Kavkaz* qəzetində dərc etdirmişdir: “Asiyada aşıqlar tarixçilərin yerini tutmaqla, hamının hörmət və rəğbətini qazanmışlar. Belə şairlərin sırasında demək olar ki, birinci yeri hazırkı dövrdə hamı tərəfindən oxunan, hərərətli hisslər və yüksək ideallarla dolu qoşmaları olan Koroğlu tutur.” Xristafor Cəlalov həmin məqalədə daha sonra yazmışdır: “Gürcü xalqı arasında Koroğlunun həyatına dair küllü miqdarda gözəl, xoşagələn əfsanə və hekayələr gəzir. Onun igidliyi səyyar gürcü aşıqlarının ən sevimli mahnı və rəvayətlərini təşkil edir” (Çobanov, 1972).

“Kavkaz” qəzetinin 1853-cü il 53–54-cü saylarında dərc olunmuş “Qafqazın köhnə sakininin qeydləri” adlı məqalədə isə göstərilir ki, yerli aşıqlar Koroğlunun həyatı və onun Kaflanqdan tutmuş Tiflisə qədər olan yerlərdə göstərdiyi misilsiz igidlikləri mahnılarda tərənnüm edirlər. Koroğlu

haqqında rəvayətlər gürcü yazılı ədəbiyyatına yol tapana qədər, şübhəsiz ki, əhali arasında uzun müddət şifahi şəkildə yayılıb, adamlarda bədii zövqün formalaşmasında müstəsna rol oynayır.

“Kavkaz” qəzetinin 1853-cü ildə işıq üzü görmüş 51-ci nömrəsində dərc olunmuş “Из записок кавказского старожилы, селение Огруджа, замок Кер-оглы” sərlövhəli məqalədə, həmçinin P. Krasnovun “Kavkaz” qəzetinin 1903-cü ildə nəşr olunmuş 17-ci nömrəsində “Кавказские заметки и легенда о Кер-оглы”, *Русский инвалид* (1813–1917) qəzetinin 1903-cü ildə çap olunmuş 5-ci nömrəsində “Кер-оглы и Керем”, K. Qorbunovanın *Живописная Россия* (1901–1905) jurnalının 1903-cü ildə işıq üzü görmüş 148-ci nömrəsində dərc olunmuş “Замок Кер-оглы из грузинских легенд” və s. məqalələrdə də Koroğlu haqqında məlumatlar verilmişdir.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 1881–1915-ci illərdə Tiflisdə nəşr olunmuş “SMOMPK” — *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа* (“Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi”) adlı məcmuənin səhifələrində də Azərbaycan və gürcü ziyalıları tərəfindən toplanmış *Koroğlu* rəvayətlərinə rast gəlirik. Həmin yazılar içərisində Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının məzunu və əslən Qarayazının Kosalı kəndindən olan müəllim, şair Mirzə Mehdi Vəlizadənin SMOMPK-in 1890-cı ildə nəşr olunmuş 9-cu buraxılışında “Предание о разбойник Кер-оглы” (“Qaçaq Koroğlu haqqında rəvayət”) başlıqlı məqaləsi diqqəti daha çox cəlb edir. Maraqlıdır ki, toplayıcı-müəllif hər şeydən öncə, Koroğlu nəğmələrini orijinalda təqdim etməyi zəruri saymış, sonra isə onların rus dilinə tərcümələrini vermişdir. Bu nəğmələrin xalq içərisində geniş vüsət almasından danışan M.M.Vəlizadə yazmışdır: “Zaqafqaziya tatarları (türkləri — M.Ç.) bilavasitə yaradıcısı saydıqları Koroğlunun nəğmələrini böyük həvəslə oxuyurlar. Xalq aşığı (nəğməkarları) balalaykanın (sazın — M.Ç.) müşayiəti ilə Koroğlunun həmin nəğmələri hansı şəraitdə qoşduğunu ətraflı təsvir edirlər. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Koroğluya aid edilən bir çox nəğmələrin yaranması qaranlıq və müəmmalı qalmaqdadır. Şübhəsiz ki, öz qaynaqlarına görə bu nəğmələr xalqa aiddir — çünki hər şeydən öncə, onlarda tamamilə xalqın rəngarəng düşüncə tərzini aydın şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.” Öz yazısında *Koroğlu* dastanının bir neçə versiyası olduğunu vurğulayan M.M.Vəlizadə dastanın Azərbaycan versiyalarından fərqli olaraq, Acar və Kartli versiyalarında Koroğlunun əsasən Trialeti dağlarında məskən saldığını qeyd etmişdir.

XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının tələbəsi G.Şamilovun qələmə alaraq, 1881-ci ildən Tiflisdə nəşr olunan SMOMPK-in 1898-ci ildə çap olunmuş 24-cü buraxılışında “Gürcü əfsanə və nağılları” seriyasından dərc etdirdiyi “Koroğlu” sərlövhəli yazısında dastandan müəyyən kiçik parçalar da verilmişdir. Həmin bu nümunədə (“Ker-ogly”, “Gruzinskiye predaniya i skazki.” *SMOMPK*, 1898, vip. XXIV, p. 82) qeyd edildiyi kimi, “...heç bir məqsədi, ictimai dünya-görüşü olmadan igidliyə girişən və ‘yarımvəhşi həyat sürən’ Koroğlu surəti” (Fərhadov, 1968, p. 50) canlandırılmışdır. Xatırladılan bu nəşrlərdən başlayaraq, “Koroğlunun rəvayət və sərgüzəştləri”nin gürcü xalqı içərisində yayılması, gürcü aşığılarının iştirakçısı olduğu saz-söz məclislərində özünə əsaslı yer tapması isə XIX yüzilliyin ortalarına təsadüf edir (Aliyeva, 1958; Vəliyev, 1984, pp. 11–40; Hacıyev, 1984, pp. 11–12).

İndi isə yenidən xronoloji ardıcılığa əməl edərək, qayıdaq *Koroğlu* dastanının London — Xodzko nəşrinin rusçaya tərcüməsinə və həmin tərcümənin *Kavkaz* qəzetindəki nəşrinə. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *Koroğlu* dastanının London — Xodzko nəşrinin rusçaya tərcüməsi və çapı *Koroğlu* dastanının nəşrində əvəzsiz xidmətləri olmuş S. S. Pennin adı ilə bağlıdır. O, A.L.Xodzkonun nəşrini rus dilinə tərcümə edərək, onu əvvəlcə 1856-cı ildə Tiflisdə *Kavkaz* qəzetinin bir neçə nömrəsində dərc etdirmiş, sonra isə “Кер-оглы, восточный поэт-наездник” (“Koroğlu — Şərqi basqınçı şairi”) adı ilə Tiflisdə ayrıca kitab şəklində çap etdirərək oxucuların ixtiyarına vermiş, bununla da, eposun rusdilli oxucular arasında böyük auditoriya və geniş şöhrət qazanmasına zəmin yaratmış, əvvəlki illərdəki zəif və təhrif olunmuş variantları unudturmuşdur. Prof. İ.Abbaslı haqlı olaraq yazır ki, S.S.Penn Tiflis ədəbi mühiti ilə, eləcə də *Koroğlu* eposu ilə yaxından tanış idi. O, Tiflis ədəbi mühitində adi hal sayılan bir çox aşiq-saz-söz məclislərinin iştirakçısı olmuş, burada xalq qəhrəmanının şəninə qoşulmuş dastan və nəğmələrə dəfələrlə qulaq asmışdı (Abbaslı, 2005, pp. 4–46). S.Penn 1856-cı ildə öz tərcüməsinə yazmış olduğu “Mütercimdən” başlıqlı müqəddimədə

A.L.Xodzkonun əməyini yüksək qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki, Koroğluya məxsus improvizasiyalar Qafqazda yerli sazəndələrin, xalq nəğməkarlarının, el-el, oba-oba, diyar-diyar gəzən el aşığılarının ifasında tez-tez səsləndirilməkdədir. Həmin nəğmələr bu gün də müğənnilərin dilindən düşmədiyi halda, təəssüflər olsun ki, bu günədək bütövlükdə toplanmamış və rus dilində çap olunmamışdır. İstisna kimi bir neçə cılız hekayətə oxşar parçaları göstərmək olar ki, burada Şərq orijinallığı, xalq dili və ruhu saxlanıl-mayıb, itirilmişdir.

Kitabda təqdim edilən improvizasiyalar məşhur şərqşünas alim A.Xodzkonun Şərqə səfəri və onun burada keçirdiyi 13 il müddətində türk dilində yerli xalqdan topladığı və hər biri müxtəlif dövrlərə aid olan yerli rəvayətlərdir. “A.L.Xodzko kimi nüfuzlu şərqşünasın şəxsiyyəti, habelə mənim bilavasitə koroğluxanları dinləmək imkanı əldə etməyim belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu toplama işini qüsurlu improvizasiya kimi qəbul etmək doğru olmaz” (Abbaslı, 2001, pp. 80–96). Maraqlıdır ki, tədqiqatçı ön sözündə “koroğluxan” sözünü işlədir ki, bu ifadənin ikinci hissəsini təşkil edən “xan” sözü eynən “qəzəlxan” ifadəsindəki mənanı ifadə edir və bir növ ana dilimizdəki “-çı” (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi ilə üst-üstə düşür, yəni “koroğluçu”, “koroğluçu aşığı”. Bu isə o deməkdir ki, Qırğızıstanda xüsusi manasçılar olduğu kimi, Azərbaycanda da bir vaxtlar xüsusi koroğluçular olmuşlar. S.S.Penn də A.L.Xodzkonun fikrinə qoşulmuş, dastanının yaranma tarixini XVII əsrin ikinci yarısı ilə bağlamış, Koroğlunun Təkə boyuna mənsub bir türkmən və əslən Şimali Xorasanlı olduğunu qəbul etmiş, onun Cənubi Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda yaşaması və II Abbas zamanında (1617–1648) əsasən Xoy–Ərzurum yolu üzərində soyğunçuluq edən bir quldur-şair olması fikrini dəstəkləmişdir (Abbaslı, 2002, pp. 10–72). S.S.Pennin nəşrindən sonra dastanın bir sıra qol, epizod və nəğmələri müxtəlif peşə sahibləri — müəllim, tələbə, etnoqraf, şərqşünas və b. tərəfindən toplanaraq ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində dərc olunmuşdur (Əfəndiyev, 1958; Sadıqov, 1959). Burada bir maraqlı fakta diqqət çəkmək də tam yerinə düşər ki, eposun S.S.Penn tərəfindən dərc edilməsindən bir müddət sonra dastanın güney variantı 10 nəfərdən artıq müxtəlif gürcü tərcüməçilər tərəfindən sərbəst şəkildə gürcü dilinə çevrilərək bir neçə dəfə çap edilmişdir. Təkcə S.Dieli A.L.Xodzko nəşrinin ilk üç məclisini gürcü dilinə çevirərək, üç dəfə çap etdirmişdir. Belə ki, o, ilk dəfə 1872-ci ildə *Tsiskari* jurnalında nəşr etdirdiyi variantı əsas götürərək, onun üzərində yenidən işləmiş və daha iki dəfə ayrı-ayrı illərdə — 1887 və 1908-ci illərdə “Məşhur aşığı və görkəmli qəhrəman Koroğlu” adı ilə çap etdirmişdir. Bundan sonra dastan gürcülər içərisində daha da geniş yayılmış və daha da çox sevilməyə başlamışdır. Əlbəttə, gürcü xalqının nümayəndələri S.Dielidən əvvəl də *Koroğlu* ilə tanış idilər. Axı, Tiflisdə və ətraf bölgələrdə yaşayan gürcülərin, eləcə də digər millətlərin nümayəndələrinin hamısı, demək olar ki, öz ana dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilini də dərinlən bilirdi. Çünki həmin dövrdə Azərbaycan türkcəsi bütün Qafqazda ümumişlək bir dil idi, üstəlik də Azərbaycan dilində qoşub yaradan çox sayda gürcü aşığı fəaliyyət göstərirdi. Odur ki, S.Dielinin ardınca David Givişvilinin dastanı ayrı-ayrı vaxtlarda, düz dörd dəfə — daha dəqiq desək, 1887-ci ildə “Qaçaq Koroğlu”, 1891, 1911 və 1912-ci illərdə isə “Koroğlu” adı ilə Tiflisdə ayrı-ayrılıqda dörd kitab şəklində dərc etdirməsini deyilənlərə ən gözəl sübut kimi göstərə bilərik (Çobanov, 1972). Nəsr hissəsi əvvəlcədən gürcü aşığıları Zulasasaqen və Camalasasaqen tərəfindən gürcü dilinə tərcümə olunmuş *Koroğlu* dastanının, şeir hissəsini əsas formanı saxlamaqla gürcü dilinə çevirmiş David Givişvili mətni çapa hazırlayarkən Aşığı Zülali, Aşığı Camali və Y.Stepanovdan əldə etdiyi materiallardan da faydalanmışdır.

Ədəbiyyatşünas H.Vəliyev D.Givişvilinin “Koroğlu”sunu dastanın Azərbaycan dilindəki variantı ilə tutuşduraraq belə bir qənaətə gəlib ki, D.Givişvili Koroğlu haqqında rəvayətlərə yaradıcı şəkildə yanaşmış, dastanın nəsr hissələrini şeirin onaltılıq ölçüsündə nəzmə çəkib, şeir hissələrinin isə əsas formasını saxlayıb. Lakin bununla belə müəllif kitabların üzərində Azərbaycan dilindən tərcümə edildiyini göstərmiş. D.Givişvili kitabda əsəri tərcümə etdiyini yazmasaydı belə, öz nəşrində yeni səhnələr təsvir edərək, əlavə personajlara yer ayırmaqla orijinal bir əsər yaratmasına baxmayaraq, onun iqtibas edildiyi ilk baxışdan nəzərə çarpır. Gürcü variantında Koroğlunun Qıratdan başqa atı yoxdur. Qıratın doğulması da tamam başqa cür təsvir olunur. Maraqlıdır ki, dastanın Azərbaycan dilindəki bəzi variantlarında da əvvəlcə Qırat doğulur, Dürat isə Qıratla Ərəb atının cütləşməsindən əmələ gəlir.

A.L.Xodzko tərəfindən toplanıb 1842-ci ildə ingilis dilində nəşr edilən 13 “məclis”dən ibarət variantda da məhz belədir. Ancaq 1936-cı ildə Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan və 1937-ci ildə qazaxlı Aşıq Əlidən toplanaraq nəşr olunmuş variantda isə daryadan iki aygır çıxdığı və iki madyana yaxınlaşdıqları, vaxt tamam olandan sonra isə Qıratla Düratın doğulduğu qeyd edilir. Bununla belə deməliyik ki, kitabların titullarındakı “tatarecadan (azərbaycancadan — M.Ç.) tərcümə olunub şeirə çevrilmişdir” qeydləri də təsdiq edir ki, D.Givişvili nəşrinin əsasını məhz elə Azərbaycan *Koroğlu* təşkil edir.

Görkəmli folklorşünas alim M.Həkimov yazır: “*Koroğlu* şeirləri xalqın istək-arzusuna daha çox uyğun olduğundan aşığı onu Azərbaycanın bütün oba-oymaqlarında, toy-bayramlarında o qədər yayıblar ki, XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycanla ticarət əlaqəsində olan digər xalqların tacirləri, səyyahları, tarixçiləri, etnoqrafları, demokratik fikirli ziyalıları da *Koroğlunun* şeirlərini, qollarını toplayıb, özləri ilə vətənlərinə aparıb, onu səyyah mövzulu dastanlar sırasına salıblar.”

Elə bu yerdə, XIX əsr Amerikanın milli şairi Henry Wadsworth Longfellow *Koroğlu* dastanındakı bir süjetdən ilham alaraq 1878-ci ildə yazdığı “Leap of Roushan Beg” (“Rövşən bəyin sıçrayışı/tullanıGı”) adlı şeirini xatırlamaq yerinə düşər. Bu şeirə iki Amerika bəstəkarı, uyğun olaraq 1907 və 1913-cü illərdə, musiqi bəstələmiş, xor və orkestr üçün ballada yazmışlar. Türk xalqları arasında çox yayılan, azərbaycanlıların xüsusi məhəbbətlə sevdii, oxuduğu, ifa etdiyi və dinlədiyi *Koroğlu* dastanı əsasında böyük Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyli *Koroğlu* operası üzərində işləmiş, şah əsərlərindən biri sayılan bu operanı 1937-ci ildə tamamlamış, əsər həmin il tamaşaya qoyulmuşdu. Prof. H.İsaxanlı yazır ki, “Üzeyir Hacıbəyovdan xeyli öncə Amerika Birləşmiş Ştatlarında ‘Koroğlu’ mövzusunda musiqi əsərlərinin yazılması faktı ilə rastlaşmaq mənim üçün gözlənilməz oldu, təəccübləndim. Longfellow’nun adını çəkdiyim şeirin görkəmli Azərbaycan şair və dramaturqu Cəfər Cabbarlı tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi, onun necə baş verməsi üzərində düşüncələr axtarışına başlanğıc impuls verdi” (İsaxanlı, 2017, pp. 16–18).

Koroğlu eposu ilə maraqlanan və onu yazıya alan müəlliflərdən biri də görkəmli gürcü, rus və sovet şərqşünası, qafqazşünası, filoloq–türkoloq, tarixçi–etnoqraf və arxeoloq, Rusiya İmperator Elmlər Akademiyasının akademiki (1912), sonra SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki və vitse-prezidenti, 1917-ci il inqilabından sonra “yeni dil doktrinasının”, yəni “Yafəs (Yafət) nəzəriyyəsinin” yaradıcısı kimi geniş şöhrət qazanmış Nikolay Yakovleviç Marr olmuşdur. O, 1904-cü ildə qədim Mesxeti diyarında olarkən, Karsdan Ərdahanə gəldikdə, Sarıqamış yaxınlığında yerləşən Hamamlı kəndindəki kilsədə gürcü yazılarının olduğunu eşitmiş, həmin yazıların soragıyla iyulun 19-da səfərə başlamış, düz avqustun 24-dək Şavşet və Klarcet kəndlərində aşılardan və el ağsaqqallarından folklor, tarix və etnoqrafiya məlumatları toplamış, həmin materiallar əsasında özünün *Дневник поезде в Шавшетию и Кларджетию* — “Şavşeti və Klarceti səfər gündəliyi” əsərini yazmışdır. Həmin əsərdə yer almış şeir, mahnı, hekayə və dastan nümunələri arasında, iyulun 30-da 60 yaşlı “Aşıq Ali-çauş Mosidze”nin söyləməsindən qələmə aldığı 10-cu hekayə “Рассказ (экия — hekayə) Короглы” (“ქოროღლის ეკია” — “Koroğlu hekayəsi”) adlanır. Bu rəvayətin əsas yurd hissəsinin, yəni nəsr hissəsinin gürcü dilində, nəzm hissəsinin, yəni şeirlərinin isə Azərbaycan türkcəsində, lakin gürcü və kiril əlifbalarında verilməsi belə bir qənaət doğurmuşdur ki, Cənubi Qafqazın digər qonşu xalqlarındakı kimi, Gürcüstandakı və qədim Mesxeti bölgəsindəki *Koroğlu* dastanı da elə əsasən Azərbaycan saz–söz sənətkarlarının yaradıcılıq məhsulu olmuşdur. N.Y.Marrın *Дневник поезде в Шавшетию и Кларджетию* kitabı ilk nəşrindən 101 il sonra, 2012-ci ildə tarix elmləri namizədi Revaz Diasamidze tərəfindən rus dilindən gürcü dilinə tərcümə olunaraq Batumidə “Şavşeti və Klarceti səfər gündəlikləri” adı altında 2012 və 2015-ci illərdə çap olunmuşdur. Kitabın baş redaktoru və əlavə edilmiş araşdırma və qeydlərin müəllifi prof. Mamia Pagava; cild redaktoru prof. Malxaz Çoxaradze; rəyçilər prof. Murman Qorqoşadze və dosent–professor Maia Baramidzedir.

Bildiyimiz kimi, *Koroğlu* eposunun Paris və Tiflis nüsxələri adları ilə tanınan iki əlyazması hələ ki, ən qədim əlyazma nüsxələri hesab olunur. Paris nüsxəsi on üç “məclis”dən ibarətdir və Paris Milli Kitabxanasında qorunur (Koroğlu, 2005, pp. 6–13). *Koroğlu* dastanının XIX əsrin ortalarına aid edilən, Təbrizdə yazıya alınmış Tiflis nüsxəsi isə həcm və məzmun etibarilə daha geniş süjeti əhatə edir: 384 vərəq (768 səhifə), 28 “məclis”dən (Paris nüsxəsində olduğu kimi, burada da qollara

“məclis” deyilir) ibarətdir. (Bizcə, həmin qolların hər birini dastançı aşıqların ayrı-ayrı məclislərdə söylədiklərini nəzərə alaraq, hər biri ayrıca “məclis” adlandırılmışdır.)

Tiflis əlyazması genişliyi ilə yanaşı, həmçinin bizə bütöv şəkildə gəlib çatan yeganə əlyazmadır. Bu əlyazma haqqında ilk dəfə gürcü tədqiqatçısı Lia Çlaidze 1967-ci ildə məlumat vermişdir (Chlaidze, 1967, p. 191). O, həmin unikal nüsxəni Tiflisdəki akad. K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutundan tapdığını və hazırda da orada qorunduğunu bildirmişdir. O, sonralar da tədqiqatını davam etdirmiş, 1978-ci ildə Gürcüstan EA-nın akademik Q.V.Sereteli adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi şurasının qərarı ilə “Meçniereba” nəşriyyatında “ქოროლლის ეპოსის ქართული ვერსია” — “Грузинская версия эпоса ‘Кер-оглы’” adlı kitabını (gürcü və rus dillərində) çap etdirmişdir. L.Q.Chlaidze'nin aşkara çıxartdığı həmin nüsxə sonralar azərbaycanlı alimlər Xalıq Koroğlu, Fərhad Fərhadov, Dilarə Əliyeva, Məddəd Çobanov, Hüseyn İsmayılov, Füzuli Bayat, Elnarə Tofiqqızı və b. tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Alimlərin ortaq fikrinə görə, *Koroğlu* dastanının ən orijinal variantı hesab olunan bu əlyazma dil və üslub baxımından eposun Azərbaycan versiyasına aiddir. Ayrı-ayrı vərəqlərində istifadə olunan kağız möhürləri — su işarələri əlyazmanın 1856-cı ildə yazıldığına işarə edir. Əlyazmanın quruluşuna, stilinə və dilin özəlliklərinə diqqət yetirdikdə isə mətnin nəinki ən azı daha 100 il əvvəl yazıldığı təxmin edilir, hətta XVIII əsrin birinci yarısından da əvvəl yazılmış, lakin günümüzdə gəlib çatmayan əlyazmadan sadəcə 1856-cı ildə köçürüldüyünü aydın görürük. Məclis başlıqları farsca verilmiş bu nüsxənin dili şifahi üslubdan daha çox yazılı üsluba yaxındır. Eyni zamanda, bu nüsxə dastanın şifahidən yazılıya çevrilmə prosesində nə dərəcədə dəyişdiyini göstərmək üçün də önəmlidir. Əlyazma 2005-ci ildə Bakıda “Təbriz nüsxəsi” adı altında nəşr edilmişdir. Paris nüsxəsindən fərqli olaraq, Tiflis nüsxəsinin sonunda xəttatın adı, toplayıcısı, yayılma tarixi göstərilməmişdir. Hər iki nüsxə təxminən eyni vaxtda Təbriz aşığı mühiti əsasında qeydə alınsa da, hər iki nüsxədə tamamilə eyni olan və bir-birinə bənzəyən, eləcə də kifayət qədər fərqli epizodlar, süjetlər və qollar vardır. Oxşar epizodlara misal olaraq Eyvazın Koroğludan inciməsini, Koroğlunun İran şahı II Şah Abbasla düşmən olmasını, Firəngin oğlu ilə, sonra da Nigarın qardaşı ilə döyüşməsini, Qıratın ölməsini, İsfahana yola düşərkən ahıl çağında öldürülməsini və s. göstərə bilərik. Nüsxələr arasında mövcud olan fərqli epizodlara isə bunları misal göstərə bilərik: Paris nüsxəsində biz dəlillərə aid xüsusi qollara rast gəlmirik. Eləcə də Abdal Paşa, Rüstəm Paşa, Məcid Ağa, Qədir ağa, Xurşid xanım, Məhəbbət, Musabalı və digər bu kimi obrazlar Paris nüsxəsində iştirak etmir. Tiflis nüsxəsində nağıl elementləri, eşq-məhəbbət motivləri daha çox müşahidə olunur. Qıratı qaçıran Həmzə tam mənfi obraz kimi təqdim edilir. Koroğlu Qıratı almağa gələndə ona yardım etməsi burada təsvir edilmir. Daha bir fərq isə ondadır ki, Paris nüsxəsində Koroğlunun doğulması məsələsinə diqqət yetirilmir və bu haqda məlumat verilmir. Lakin Tiflis nüsxəsində Koroğlunun doğulması və ona ad qoyulması haqqında ayrıca qol mövcuddur. Koroğlunun adını isə ayrı-ayrı dastanlarda rast gəldiyimiz kimi, bir el ağsaqqalı qoyur. Bir şeyi də vurğulaya bilərik ki, Tiflis nüsxəsində, əsasən də şeirlərdə, Koroğlunun “Xan Koroğlu” kimi də adlandırıldığını görürük ki, bu da eposda daha qədim tarixi qatdan gələn fərqli bir məna kimi başa düşülür (Balakışiyev, 2005, p. 15). Tiflis əlyazmasında Paris nüsxəsindən və digər nəşrlərdən fərqli olaraq Koroğlu yüksək zümrənin nümayəndəsidir, yəni bir zəngin, bir bəy oğludur.

İstər A.L.Xodzko nəşrinin ilk üç məclisinin S.Dieli tərəfindən gürcücəyə çevrilib 1887-ci ildə çap olunması, istər David Givişvilinin Azərbaycan aşıqlarından eşitdiyi *Koroğlu* qollarını nəzmə çəkməsi, istərsə də Gürcüstanda *Koroğlunun* çoxsaylı gürcü variantlarının yaranması və eləcə də nəşr olunaraq yayılması — bütün bunlar gürcü xalqının Azərbaycan xalqına və Azərbaycanın məşhur xalq qəhrəmanına böyük rəğbətinin təzahürü və göstəricisidir. Eyni zamanda, *Koroğlu* dastanının çoxsaylı gürcü variantlarından başqa, Azərbaycan variantlarının da bəzi qollarının Gürcüstan ərazisindən toplanması bu dastanın yaranma arealı kimi Gürcüstanın da mühüm yer tutduğunu bir daha sübut edir.

Bildiyimiz kimi, qaçaqçılıq XVIII–XIX əsrlərdə çara qarşı mübarizənin formalarından biri kimi Cənubi Qafqazda, Rusiyada və digər ərazilərdə geniş yayılmışdı. Bu hərəkət yazıçılara, o cümlədən gürcü ədiblərinə də yeni mövzu vermişdir. Dastan qəhrəmanları Koroğlu, Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Aslan, Mehralı bəy və onların onlarla silahdaşlarının şəərəfinə qoşulmuş qoçaqlamalar, yüzlərlə

mahnılar, nəğmələr, şeirlər, bayatılar, qoşmalar, gəraylılar, onlarla dastanlar, söyləncələr gürcülər arasında da geniş yayılmış, həmin dastanların, qoşaqlamaların, söyləncələrin gürcü variantları yaranmış və bu, gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, gürcü yazılı ədəbiyyatında da öz bədii əksini tapmışdır. Gürcü ədibləri Azərbaycan qaçaqçılıq hərəkatını xüsusi diqqətlə izləmiş, öz ədəbiyyatlarını qəhrəmanlıq mövzusunda yazdıqları əsərlərlə zənginləşdirmişlər. Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, gürcü folklorunda da mövcud *Koroğlu* dastanındakı şeirlərdən başqa ona həsr olunmuş yüzlərlə şeirlər, nəğmələr var ki, onların müəllifi real Koroğlular yox, yüzilliklər boyu yazıb-yaradan aşığıların cəmi — mifik Koroğludur. Bu faktın özü göstərir ki, Koroğlu yalnız dastan qəhrəmanı deyil, bədii xəlqiliyin gücü və sövqü ilə dastandan çıxıb, xalqın sevimli qəhrəman obrazı kimi aşıq sənətinin inkişafında, poetik rəngarəngliyində, həm lirik, həm də epik səciyyə əldə etməsində çox ciddi və əhəmiyyətli rol oynayıb.

Filologiya elmləri doktoru D.Əliyeva yazır ki, Azərbaycan folklorunun şah əsəri olan *Koroğlu* dastanı bir çox xalqların, o cümlədən, qonşu gürcü xalqının da sevə-sevə dinlədiyi, məhəbbətlə qoruyub-saxladığı xalq yaradıcılığı nümunələrindəndir. Gürcü ədəbiyyatının XVIII–XIX əsrlərə aid şifahi və yazılı mənbələrində Koroğlu qoşmalarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Gürcüstan Elmlər Akademiyası akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutunun fondlarında saxlanılan gürcü xalq şairlərinin, xalq müğənnilərinin repertuarından ibarət dəftərlərdə çoxlu sayda “Koroğlu” qoşmaları vardır. Bu da hələ o dövrlərdə dastanın gürcü xalqı arasında geniş yayıldığını göstərir. Bu qoşmaların bir qismi vaxtında məşhur koroğluluşnaslara təqdim edilmiş və dastanın müxtəlif çaplarının əlavə hissəsində nəşr edilmişdir. Həmin qoşmalardan bəzi nümunələr isə D.Əliyevanın 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi *Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələri* adlı monoqrafiyasında da verilmişdir.

“Koroğlu”nun Gürcüstanda geniş yayılmasının və onun çoxsaylı gürcü versiyalarının yaradılmasının başlıca səbəblərindən birini hadisələrin məhz bu ətrafda cərəyan etməsi ilə, digərini isə dastanın Azərbaycan versiyasının və bunun tərcümələrinin XIX əsr Tiflis mətbuatında tez-tez dərc edilməsi ilə əlaqələndirən Dilarə Əliyeva daha sonra yazır ki, gürcülər *Koroğlu* dastanını sevə-sevə dinlədikləri kimi, onun özlərinə məxsus versiyalarını, variantlarını da yaratmışlar. Gürcüstanın Acarıstan, Mesxeti, Kaxeti və başqa yerlərində toplanmış *Koroğlunun* gürcü dilində iyirmiyə qədər versiyası məlumdur. Bunlardan on ikisi ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir. Gürcü folklorçularının fikrincə, bu versiyalar, əsasən, Gürcüstanın Azərbaycanla yaxın qonşuluqda yerləşən rayonlarında yaranmışdır. Versiyaların əksəriyyəti qısa olub, dastanın müəyyən bir fraqmentini, hadisəsini nəqil edir və ancaq nəsr hissəsindən ibarətdir (Əliyeva, 1981, pp. 89–101).

Koroğlu haqqındakı söyləmələrin gürcülərin də dilində əzbər olmasında, dastanın bütövlükdə və ayrı-ayrı qollarının gürcü dilində çap olunmasında, şübhəsiz ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Borçalı faktoru mühüm rol oynayıb. Gürcülərin Borçalı türkləri ilə birgə yaşamaları, onların məişət yaxınlığı həm də qarşılıqlı ədəbi təsir prosesinə xüsusi yardımçı olub. Koroğlunun Gürcüstanı — Tiflisə, Batuma, Kaxetə, Qocor yaylasına, Trialetiyə səfərlərini yada salaraq, dastanın Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar arasında yayılmış və dastana salınmış qollarını, eləcə də dastanın gürcü variantlarını xatırlayaq: Dastanın qəhrəmanı Koroğlu, sözün əsl mənasında, xalq qəhrəmanıdır. O, sadəcə cəngavərlik xatirinə qəhrəmanlıqlar göstərmir. Milliyyətindən asılı olmayaraq bütün yoxsulların, əzilən kütlələrin dostu, varlıların, sultanların, paşaların, xalqın hesabına yaşayanların düşmənidir. Dastan boyu düşməne qəzəb, nifrət hissi qırmızı xətlə keçir. Dastanın gürcü, türk, türkmən versiyalarının olması da göstərir ki, *Koroğlu* xalqlar arasında ən geniş yayılmış dastan və ya nağıllardan biridir. Dastan həm də süjetlərin zənginliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu orijinallıq dastanın süjet xəttində də görünür. Dastanda təqdim olunan improvizasiyaların türk dilində yerli xalqlardan toplanan rəvayətlər olduğunu qeyd edən görkəmli tədqiqatçı-alim Dilarə Əliyeva da “Koroğlunun rəvayət və sərgüzəştlərinin gürcü xalqı içərisində yayılması, gürcü xalqının iştirakçısı olduğu saz-söz məclisində özünə əsaslı yer tapması” qənaətinə gəlmişdir (Əliyeva, 1958, p. 57).

“Koroğlu”nun akademik nəşrinin qolları içərisində ayrıca Gürcüstan qolu olmasa da, bəzi variantlarda buna rast gəlmək mümkündür. Prof. B.Abdulla əlyazması inventarına əsaslanaraq (Əlyazma, inv. №1014) Gürcüstan səfərinin olduğunu qeyd edir və bu səfərdən bəzi yerlərə istinadlar edir. Onun

yazdığına görə, bu qolu söyləyən Quba rayonundan Aşıq Behbud Əsəd oğlu, toplayanları isə Teymurxanlı və Əhməd Çələbizadədir. Bu qol 1936-cı ildə toplanıb, 11 səhifədən ibarətdir, latın qrafikasında yazılıb. Bu cəhətdən bu qolu orijinal hesab etmək olar. Həm də digər qollardan fərqli olaraq, bu qol başqa bir bölgəyə səfərdən ibarətdir. Bu bölgə Gürcüstandır. Ola bilməzdi ki, Gürcüstan ətrafında baş verən hadisələrdə bu coğrafiya, yaxud buradan olan insanlar iştirak etməsin. Bu qolda qeyd olunur ki, Koroğlunun aşığı Aşıq Cünun hər yeri gəzib-dolaşır, harada bir igid görürdüsə, onun xəbərini Koroğluya gətirirdi. Koroğlu isə gedib onları gətirərək Çənlibeldə toplayırdı.

Bir gün Cünun gəlib Gürcüstana çıxır və burada Hürü xanım adlı bir gözəli görür. Bu gözəl əmisioğlu Bolu bəyin göbəkkəsmə nişanlısı olur. Hürü xanım Koroğlunun aşığı Cünunun burada olmasından xəbər tutur və onu öz yanına çağırtdıraraq, ondan Koroğlunun necə adam olması barədə soruşur. Cünun isə Koroğlunu şeirlə tərif edir. Bu zaman Hürüyə xəbər gəlir ki, Bolu bəy deyir, toya hazırlaşsın. Hürü də ona xəbər göndərir ki, sən ancaq Gürcüstanda “mə-nəm-mə-nəm” deyib gəzirsən, “ya Koroğlunun başını gətir, ya da məndən əl çək”. Buradan görünür ki, Hürü Bolu bəyə getmək istəmir, buna görə də onu Koroğluya tərəf yönləndirir.

Bolu bəy qoşun çəkərək Koroğlunun üstünə gedir. Həmin gün Koroğlu da Daşqalada qarovulda idi, qoşunu görən kimi təəccüblənir. Dəlilərinə xəbər etmir ki, onun qorxduğunu fikirləşirlər. Odur ki, paltarını dəyişib dilənçi libası ilə qoşunun içinə girir. Bu zaman Koroğlunun yanında olan Mehtər onu tanıyır, Bolu bəyə onun Koroğlu olduğunu deyir. Bolu bəy buna əvvəl inanmasa da, sonra qollarını bağlayır. Koroğlu isə özünün Koroğlu deyil, Rövşən olduğunu deyir və bununla həm də yalan danışmır. Bolu bəy ona inanıb buraxır və Çənlibelə göndərir ki, Koroğludan xəbər gətirsin.

Koroğlu Çənlibelə gəlib vəziyyəti dəlilərinə danışır və onların döyüşə hazır olmasını istəyir. Dəlilər hazırlaşır Bolu bəylə döyüşə gedirlər. Bolu bəyin qoşunu məğlub olur, Koroğlu onu öldürmək istəyərkən Bolu bəy yalvarır ki, “ə-mim qızı Hürünü istəyirəm, vermirlər, ona görə də səni köməyə çağırıram”. Koroğlu ona inanır, onlarla birgə Gürcüstana yollanır. Yolda Bolu bəy Koroğlunu yaralayır qollarını bağladır. Bir qədər getdikdən sonra Koroğlu yolda dostu bəzircana rast gələrkən, qolları bağlı gizli şəkildə öldürülməyə aparılmasını ona şeirlə başa salır. Əvvəl sövdəgərlər inanmır, elə bilir Koroğlu dəli olub, onu pərə aparırlar. Eyvazın adı çəkiləndə vəziyyəti başa düşür ki, Koroğlu ondan kömək umur, bu vəziyyətinin dəlilərinə çatdırılmasını istəyir.

Bolu Koroğlunu Gürcüstana gətirir. Burada paşalar yığılıb deyirlər ki, “Koroğlu indiyədək çox kef çəkib, indi quyuya salaq ki, yeyib-içdiyi burnundan gəlsin”. Əhvalatı bilən Hürü xanım quyunun başına gəlir və aralarında deyişmə olur. Hürü xanım qızların köməyi ilə Koroğlunu quyudan çıxarır, sövdəgər isə Çənlibelə xəbər gətirən kimi Xan Eyvaz Qırata ox-yay yükləyir, özü isə Ərəb atı minərək Gürcüstana yola düşür və Hürü olan imarətin qarşısında Koroğlunu soruşur. Koroğlu dərhal Eyvazı səsindən tanıyır. Eyvazı içəri çağırırlar. Koroğlu Hürü xanıma deyir ki, hazırlaşın, gedək. Bu yerdə Hürünün uzun hörüklərini və gözəlliyini “Adətə ki, toya gedən bəzənər, / Əyri telə sığal versən düzələr. / Bu gözəllik sənə bir ad qazanar, / Hürü, tellərin də başına bələdi” (Abdulla, 2005, p. 501) — deyər vəsf edir.

Koroğlu Hürünü də götürüb Çənlibelə üz qoyur. Yolda yenə Bolu bəylə rastlaşır, amma Koroğlu bu dəfə onu qılınclayır və yoluna davam edir. Çənlibelə çatdıqda dəlilər onun arxasınca getmədiklərindən xəcalət çəkirlər. Koroğlu Çənlibeldə qırx gün, qırx gecə toy çaldıraraq Hürünü Eyvaza gəlin edir.

Professor Mədəd Çobanov da “gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında da *Koroğlunun* xeyli sayda gürcü variantlarının mövcud olduğunu, eləcə də, bir çox gürcü yazıçıların yaratdığı bədii əsərlərdə də Koroğlunun möhtəşəm obrazının yaradıldığını və həmin əsərlərdə Koroğlu ilə bağlı yerlərdə Gürcüstanın və Gürcüstanın müxtəlif bölgələrinin də adlarının keçdiyini xüsusi olaraq vurğulamışdır” (Çobanov, 2013, p. 78).

Bir çox gürcü şairləri, nasirləri, dramaturqları da Koroğluya şeirlər, hekayələr, povestlər, romanlar və pyeslər həsr edərək onun bədii obrazını yaratmış, bir çoxları isə öz əsərlərində Koroğlunun adını çəkmiş, onun qəhrəmanlığından söhbət açmışlar. Bu barədə “Gürcü ədəbiyyatında Koroğlu

obrazı” sərlövhəli məqaləmizdə ətraflı söhbət açdığımızdan, burada onların bəziləri haqqında qısa məlumat verəcəyik, bəzilərinin isə sadəcə adlarını sadalamaqla kifayətlənəcəyik.

Azərbaycanın Xalq qəhrəmanı Koroğluya həsr olunmuş bədii əsərlər arasında ilk diqqəti cəlb edən XIX əsrin məşhur nasir, etnoqraf, tərcüməçi və səyyahlarından olan İvan İvanoviç Yevlaxov (Yevlaxişvili) (1824–1888) tərəfindən 1849-cu ildə yazılmış *Шамлыбельская долина — Şamlıbel dərəsi* povestidir. Azərbaycan xalq dastanında olduğu kimi, İ.İ.Yevlaxişvilinin povestində də Koroğlunun ən yaxın silahdaşı Eyvazdır. Lakin məkan fərqlidir: dastanda məkan Çənlibeldir, povestdə isə məkan Tiflisin yaxınlığında, Qocor yaylasındakı IX əsrə aid edilən Koroğlu qalasıdır.

Görkəmli gürcü yazıçı və dramaturqu, daha dəqiq desək, gürcü dramaturgiyasının qurucularından, eyni zamanda ilk tanınmış aktyor və rejissorlardan olan Zurab Antonov (ზურაბი ანტონოვი, 1820–1854) isə özünün ilk gürcü faciəsi olan *ქოროღლი — Koroğlu* (1853) adlı dördpərdəli pyesində yaratdığı əsas qəhrəman — Koroğlu obrazını gürcü səhnəsində xalqın havadarı olan, onun azadlığı uğrunda vuruşan, sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan ilk qəhrəman kimi təqdim etmiş, həm də yoxsulları təmsil edən ilk qəhrəman kimi qələmə almışdır (Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi, 1972, p. 300). Elə buna görə də, yoxsul kəndliləri müdafiə edən və istismarçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparan Koroğlunu Gürcüstanda sadəcə gürcü xalqı da öz milli qəhrəmanları kimi sevmiş, ona böyük hörmət və məhəbbət bəsləmişdir. Pyesdə Koroğlunun qocalıq dövründə Qocor yaylasında yaşadığı göstərilmişdir və Koroğlunun dəliləri arasında Gürcüoğlu adlı bir dəlinin olması da xalqlar arasında dostluğun, birgə mübarizənin simvolu kimi qiymətləndirilə bilər.

Həmin illərin mətbuatını vərəqlədikdə, açıq-aydın görünür ki, gürcü dramaturqu Z.Antonovun *Koroğlu* adlı dram əsəri əsl hadisə kimi qarşılanıb. “Kavkaz” qəzeti özünün 1853-cü il 6 iyun sayında pyes haqqında geniş məqalə çap etmiş, elə həmin il Tiflisdə ayrıca kitab şəklində çap olunan *Koroğlu* əsərinin “gürcü dilində ilk gözəl dram” olduğunu, oxucular və tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılandığını yazmışdır. Z.Antonovun o dövrlərdə çox məşhur olan və dəfələrlə gürcü səhnəsində göstərilən *Koroğlu* əsəri 1862-də Tiflisdə təkrarən ayrıca kitabça halında nəşr edilmişdir. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, faciənin məzmununu İ.Yevlaxişvilinin (1824–1888) 1849-cu ildə çapdan çıxmış *Şamlıbel vadisi* povestindən götürmüşdür. Əsərinin süjet zəminində Azərbaycan eposunun dayandığını göz önündə tutaraq deyə bilərik ki, elə Z.Antonovun *Koroğlusu* da eyni adlı Azərbaycan xalq dastanının motivləri əsasında qələmə alınmışdır (Hacıyev, 1980, p. 55). 1876-cı ildə “Droeba” qəzetinin №32–34-cü saylarında Z.Antonovun *Koroğlu* əsərinin qısa məzmunu verilmiş, “İveria” qəzetinin 1889-cu ildə çap olunmuş №103, 117, 120-ci saylarında əsərin Mixeil Tamaraşvilinin köməyi ilə Aslan İsmayılov tərəfindən azərbaycancaya tərcümə edilərək, Tiflisdə azərbaycanca tamaşaya qoyulması haqqında məlumatlar verilmişdir (Məmmədli, 2022, p. 107, əlavə №01).

Professor Şurəddin Məmmədli yazır ki, “faciənin olay hörgüsünü Koroğlu ilə Gülnaranın eşqi və Koroğlunun öz sevgilisinə qovuşmaq üçün apardığı mücadilələr təşkil edir” (Məmmədli, 2022, p. 68). Əsərin qısa məzmunu belədir: Ərzurum paşası Cəfər qızı Gülnaranı İstanbul sultanına ərə vermək istəyir. Fəqət Gülnara Koroğlunu ürəkdən sevdiyi üçün atasının sözündən çıxır. Elə buna görə də onu zindana salırlar. Bundan soraq tutan Koroğlu silahdaşı Dəmirçioğlu ilə özünü yetirir. Keşikçilərlə döyüşdə Dəmirçioğlu tutulur və əmr verilir ki, gözləri çıxarılsın və diri-diri dərisi soyulsun. Bu zaman Koroğlu özünü yetirir, qəhrəmanlıq göstərərək, öncə Dəmirçioğlunu, sonra sevgilisi Gülnaranı xilas edir və onlar birlikdə Çənlibelə yollanırlar.

Tanınmış tənqidçi, ədəbiyyatşünas-alim, filologiya elmləri doktoru, professor Davit Qamezar-daşvilinin (1920–1985) qeyd etdiyi kimi, bu əsərdə Z.Antonov şahların ədalətsizliyinə qarşı mübarizənin ən yaxşı vasitəsinə dostluqda görür: Koroğlu öz dostları sayəsində, dostları da Koroğlu sayəsində güclüdürlər.

Görkəmli gürcü şairi, tanınmış folklorşünas, etnoqraf və tərcüməçi Rafael Davit oğlu Eristavi (რაფიელ დავითის ძე ერისთავი, 1824–1901) *Koroğlu* dastanını dərinlən öyrənmiş və xalq rəvayəti əsasında “Koroğlu” adlı şeir yazmışdır.

Öz əsərlərini “Mtatsmindeli” təxəllüsü ilə nəşr etdirən tanınmış gürcü tarixçisi, yazıçı-publisist, ədəbi tənqidçi, səyyah və nəşir Zaxaria İqnatoviç Çiçinadze (ზაქარია ჭიჭინაძე, 1854–1931) də Koroğlu haqqında bir neçə hekayət-fraqment yazmış və *Koroğlu* dastanının iki rəvayətini toplayıb

1878-ci ildə “Droeba” qəzetinin №147-ci sayında dərc etdirmişdir. Z.Mtatsmindeli yazılarında Koroğlunun qocalığı ilə bağlı olan hadisələri Borçalıda, Bolulus meşəsində təsvir edir. Koroğlunun ova çıxarkən meşədə əlində tüfəng olan naxırçıya rast gəlməsi və naxırçının tüfəngin tətini çəkməsi ilə camışın yıxılıb ölməsi, Koroğlunun qocalığı təsvir olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, bir çox gürcü alimləri kimi, ədəbiyyatşünas Davit Qamezardaşvili də Koroğlunu gürcü xalq qəhrəmanı Arsen Odzelaşvili ilə müqayisə etmişdir. Əlbəttə, XIX əsrin birinci yarısında Gürcüstanda qaçaqlıq edən Arsen Odzelaşvili ilə Koroğlu arasındakı oxşarlıq zahiri xarakter daşıyır. Əvvəla, Koroğlu Arsendən bir neçə əsr əvvəl yaşayıb və onun mərdliyi, igidliyi, qorxmazlığı, qəhrəmanlığı, şücaəti haqqında saysız-hesabsız rəvayətlər əsrlər boyu yalnız Azərbaycanda deyil, bütöv Qafqazda, habelə İranda, Türkiyədə, Rusiyada və Orta Asiya respublikalarında gəzib-dolaşib. Digər tərəfdən, Koroğlu bir şəxsiyyət kimi yalnız qəhrəmanlıq göstərməklə kifayətlənmir, həm də bacarıqlı saz-söz ustasıdır, sözün əsl mənasında ustalıq zirvəsinə yüksəlmiş böyük sənətkardır, istedadlı və kamil aşıqdır. Davit Qamezardaşvili yazır ki, Koroğlu xaraktercə Arsendən qat-qat çoxlu keyfiyyətlərə malikdir. Heç təsadüfi deyil ki, xalq öz qəhrəmanına o qədər böyük rəğbət və məhəbbət bəsləyir ki, onun xarakterinə, hətta əfsanəvi, mifik cizgilər belə əlavə edir. Arsen Odzelaşvilidə (1797–1842) isə bu qədər zəngin keyfiyyətlər görünür. Onun Koroğluya bənzədilməsi isə sadəcə, gürcü ictimaiyyəti arasındakı nüfuzu ilə bağlıdır. Əslində isə Arseni Koroğlu ilə deyil, Azərbaycanın digər xalq qəhrəmanları Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Mehralı bəy və başqaları ilə, yaxud da Koroğlunun adı bəlli igidlərindən olan Dəli Həsənlə müqayisə etmək olar.

Görünür, görkəmli gürcü yazıçısı Mixeil Cavaxişvili (მიხეილ ჯავახიშვილი, 1880–1937) də özünün məşhur *Marabdalı Arsen* romanında Arsendən sonrakı ikinci qəhrəmanın adını Koroğlu deyil, məhz Dəli Həsən qoymuşdur. Ədəbiyyatşünas H.Vəliyev haqlı olaraq yazmışdır: “Bizə elə gəlir ki, M.Cavaxişvili xalq qəhrəmanının adını daha düzgün işlətməmişdir. Çox ehtimal ki, xalq onu igidliklərinə görə Koroğlunun dəlilərindən birinə — Dəli Həsənə oxşatmaq istəmiş və adının əvvəlinə ‘dəli’ (yəni, igid — M.Ç.) sözünü əlavə etmişdir.” (Vəliyev, 1984). Tanınmış ədəbiyyatşünas-alim və tərcüməçilər D.Əliyeva və Ə.Saraçlının “gürcü sovet nəsrinin xalq hərəkatı haqqında ilk dəyərli romanı” (Saraçlı & Əliyeva, 1988, p. 8) adlandırdığı *Marabdalı Arsen* əsərini gənc tədqiqatçı və tərcüməçi Oqtay Kazımov da yüksək qiymətləndirmişdir. O, *Marabdalı Arsendə* M.Cavaxişvilinin *Koroğlu* dastanına baş vuraraq, Arsenin qardaşlığı olaraq öz dəstəsi ilə birlikdə Dəli Həsəni gətirdiyini yazır: “*Koroğluda* Dəli Həsən də Koroğlu ilə üz-bə-üz döyüşdə məğlub olan quldurların başçısıdır. Məğlub olan Dəli Həsən Koroğluya həmişəlik sadıqlıq andı içir və onun sağ qolu olur. M.Cavaxişvili, göründüyü kimi, Koroğlunun özünü, nüfuzundan irəli gələrək, Arsenin qardaşlığı kimi göstərməyə cəsarət etmədi, çünki bu halda, ya *Marabdalı Arsenin* adına kölgə düşəcəkdi, ya da Koroğlu zəifləyəcəkdi. Eposdan fərqli olaraq, romanda Dəli Həsən Gürcüstandandır, beləliklə, Borçalılıdır. Dəli Həsən sözü və əməli ilə Arsenin pərəstişkarı və sözünün üstündə duran igid kimi təqdim olunur. Romanın sonunda Arsenə görə Qiorqi Kuçatnelidən intiqam alınması bir qardaşlıq kimi Dəli Həsənin səlahiyyətidir və o, borcunu yerinə yetirir.” (Kazımov, 2021).

Koroğlunun gürcü dilində bir neçə versiyasının mövcudluğunu vurğulayan professor Abbas Hacıyev bunu “dastana olan böyük maraq”la əlaqələndirmiş və qeyd etmişdir ki, dastanın ilk versiyaları nəslə, sonrakı versiyalar isə nəsr və nəzm ilə idi; bir çoxunun nəsr hissəsi gürcücə verilse də, nəzm hissəsi — şeirlər — elə olduğu kimi azərbaycanca verilmişdir (Hacıyev, 1980, p. 55). XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Gürcüstanda *Koroğlu* dastanına, onun tədqiqinə və gürcü dilinə tərcümə edilməsinə maraq daha da artmışdır. Dastanın gürcü dilindəki versiyaları barədə gürcü alimlərlə yanaşı, Gürcüstan əsilli azərbaycanlı alimlərdən D.Əliyeva, M.Çobanov, H.Vəliyev, Ş.Məmmədli, Ş.Şamioğlu və başqaları da tədqirəlayiq tədqiqatlar aparmış, bir sıra məqalələr yazmışlar.

Əksər azərbaycanlı araşdırıcılar (V.Xulufu, M.Təhmasib, H.Əlizadə, H.Arashlı, P.Əfəndiyev, N.Cəfərov, M.Həkimov, H.İsmayılov, İ.Abbaslı, B.Abdulla, F.Bayat və b.) *Koroğlu* dastanını Azərbaycanla bağlasalar da, M.M.Vəlizadə, D.Əliyeva, M.Çobanov, Ş.Məmmədli, Ş.Şamioğlu və b. dastanı qədim Borçalı mahalı ilə əlaqələndirmişlər. Prof. A.Nəbiyevin fikrincə isə “Koroğlu–Goroğlu” dastanı Güney Qafqaz məkanında yaranmış, şaxələnmiş və buradan da Türküstan coğrafi-

yasına keçmişdir: “*Koroğlu*un Qafqaz versiyasının süjetinin türkmən hafizələrinə, oradan da bütün Türküstan, Turan ellərinə yayılmasında mühüm rol olmuşdur. Türkmən hafizələrinə *Koroğlu* improvizəsi bütövlükdə Azərbaycandan keçmişdir. Təbriz koroğluxanlarının repertuarını bəzəyən eposu türkmən baxşıları Türküstanda yaymış, çox keçmədən burada versiya öz yeni improvizə həyatını yaşamışdır. Baxşılar ənənəvi süjetdəki ‘kor edilmiş kişinin oğlunun göstərdiyi qəhrəmanlığı’ gorda dünyaya gələnin qəhrəmanlıq şücaəti ilə əvəz etmişlər” (Nəbiyev, 2006, p. 474).

Göründüyü kimi, *Koroğlu* eposunun yaranma tarixi olduqca qədim olduğu kimi, əhatə etdiyi coğrafi ərazi də olduqca böyükdür. Həmçinin eposun nəşr və tərcümə tarixi zəngin və önəmli olduğu kimi, onun tədqiqat və təbliğat sahəsi də geniş və əhatəlidir. *Koroğlu* eposunun tədqiqi və təbliği, ümumtürk folklorşünaslığının, həmçinin ümumtürk ədəbiyyatşünaslığının, müəyyən mənada, həm də qafqazşünaslığın inkişafına böyük töhfələr vermişdir. *Koroğlu* dastanını təhlil və tədqiq edən yüzlərlə (bəlkə də minlərlə!) elmi məqalələr yazılmış, yüzlərlə monoqrafiyalar nəşr edilmiş və onilliklər boyu aparılan *Koroğlu* tədqiqatı (Azərbaycanda V.Xulufu, H.Əlizadə, H.Arashlı, M.Təhmasib, P.Əfəndiyev, F.Fərhadov, X.Koroğlu, V.Vəliyev, A.Nəbiyev, N.Cəfərov, D.Əliyeva, M.Həkimov, İ.Abbaslı, B.Abdulla, F.Bayat və saymaqla qurtarmayan başqa müəllifləri; Türkmənistanı B.A.Karriyev, Özbəkistanda X.T.Zarifov kimi məşhur ədəbiyyatşünasları, Türkiyədə D.Yıldırım, P.N.Boratav [Mustafa Pertev], Peterburqda V.M.Jirmunskiy, Gürcüstanda L.Çlaidze və b. alimləri xatırlayaq) dərinləşdikcə, elmi nailiyyətlər əldə edildikcə, koroğlşünaslıq da, folklorşünaslıq da, elə ədəbiyyatşünaslıq da daima inkişaf etmiş və daha da zənginləşmişdir.

Sevindirici haldır ki, Azərbaycan, Gürcüstan, eləcə də Orta Asiya respublikaları XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra da, *Koroğlu* dastanına, onun akademik səviyyədə tədqiqinə və təbliğinə, həmçinin başqa dillərə tərcümə edilərək yayılmasına maraq davam edib, hətta, deyərdik ki, daha da artmışdır. Bu baxımdan tanınmış gürcü yazıçısı, şairi, tərcüməçisi, şərqsünası və poliqlotu Zevza Medulaşvilinin (ზეზვა მედულაშვილი, 1939–2018) əməyi danılmazdır. O, *Koroğlu* dastanının sonuncu Azərbaycan variantını mükəmməl şəkildə gürcü dilinə tərcümə edərək oxucuların ixtiyarına vermişdir. 2011-ci ildə Tbilisinin “Universal” nəşriyyatında Azərbaycan və gürcü dillərində işıq üzü görmüş həmin kitabın — *Koroğlu* dastanının — Gürcüstan Elmlər Akademiyasında keçirilmiş təqdimat mərasimində çıxış edən Akademiyanın prezidenti, akademik Roin Metreveli demişdir ki, “çox maraqlı kitab olan *Koroğlu* dastanının gürcü dilinə tərcüməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan xalqının Koroğlu adlı qəhrəmanı Qafqazın ümumi qəhrəmanıdır. Onun xatirəsinə, qəhrəmanlığına Gürcüstanda da ehtiram bəsləyirlər. Gürcüstanda Koroğlunun adını daşıyan xeyli toponim mövcuddur. Tbilisi yaxınlığında, Qocoridə Koroğlu qalası vardır. Bu, təsadüfi deyildir. Çünki Koroğlu bir qəhrəman kimi müstəqillik, azadlıq uğrunda mübariz olaraq həm öz xalqı, həm də gürcülər tərəfindən sevilir. Biz çalışmalıyıq ki, qədim, tarixi dostluq ənənələrimizi qoruyub saxlayaq, onu daha da dərinləşdirib gələcək nəsllə ərməğan edək.” (Azərtac, 2011).

Biz də akad. Roin Metrevelinin bu sonuncu cümləsini — qısa, lakin dərin mənalı, gözəl arzusunu — bölüşür, onun təklifini bəyənir, müdrik kəlamını alqışlayır, olduqca dəyərli fikri ilə həmrəy olduğumuzu bildiririk. Həqiqətən də, bu cür kitabların nəşri, Azərbaycan xalqının ən məşhur xalq və qəhrəmanlıq dastanlarından olan *Koroğlu* eposunun öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği Azərbaycan və gürcü oxucusuna Azərbaycanla, Gürcüstanla, onların tarixi keçmişi ilə, qaçaqçılıq hərəkəti, xalq qəhrəmanları və təbii gözəllikləri ilə tanış olmaq imkanı verir və eyni zamanda, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğunun daha da möhkəmlənməsinə, Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə xidmət edir. Bəli, biz də çalışmalıyıq ki, qədim, tarixi dostluq, qardaşlıq ənənələrimizi qoruyub saxlayaq, inkişaf etdirək, onu daha da zənginləşdirib şərəf və ləyaqətlə gələcək nəsillərə ərməğan edək!..

Nəticə

Apardığımız araşdırma və tədqiqatların nəticəsi olaraq deməliyik ki, nə yaxşı ki, *Koroğlu* eposu kimi qədim tarixə, geniş və əhatəli coğrafi əraziyə, zəngin milli-mədəni-mənəvi estetik dəyərlərə malik olan böyük və möhtəşəm bir tarixi abidəmiz var. Nə yaxşı ki, Koroğlumuz bu gün də yaşayır. Bu gün Bakı şəhərinin mərkəzi meydanlarından biri Koroğlu Meydanı adlanır və meydanda

Azərbaycanın məşhur heykəltəraşı Tokay Məmmədovun yaratdığı möhtəşəm Koroğlu heykəli ucalır. Əsl sənət əsəri olan həmin abidə — qəhrəman Koroğlunun heykəli — türk xalqlarının bir tərəfdən Misri qılınca, bir tərəfdən də sehrli saza-sözə söykənən birliyinin simvoludur və yalnız Azərbaycanda deyil, Türkiyədə, Türkmənistanda, başqa türk dövlətlərində ucaldılmış Koroğlu heykəlləri də ümumtürk xalqının genetik yaddaşdan doğmuş müasir abidələridir. Bu gün paytaxtımızın ən müasir metrostansiyalarından biri Koroğlunun adını daşıyır və Azərbaycanın Xalq yazıçısı Elçinin obrazlı dili ilə desək, elə bil, o modern qatarlar bizi də, Koroğlunun özünü də daha gözəl gələcəyə aparır.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı, İ. (2001). “Koroğlu” eposunun janr özünəməxsusluğuna dair. *Dədə Qorqud*, (1).
2. Abbaslı, İ. (2002). *Koroğlu eposu*. İçində *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər* (XIII kitab). Səda.
3. Abbaslı, İ. (2005). Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu. İçində *Koroğlu*. Lider.
4. Abbaslı, İ. (2013). *Koroğlu: Nə var, nə yox?*
5. Abdulla, B. (2005). *Gürcüstan səfəri* (Əlyazma, inv. № 1014). İçində *Koroğlu*.
6. Aliyeva, D. (1958). *Iz istorii azerbaydzhansko-gruzinskikh literaturnykh svyazey*, 56–61. Azərbaycan SSR EA.
7. Azərtac. (2011, Mart 2). Tbilisidə “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və gürcü dillərində nəşrinin təqdimatı olmuşdur.
8. *Azərbaycan tarixi*. (1999). III cild. Elm.
9. Balakışiyev, Ş. Ş. (2005). “Koroğlu” dastanı *Avropada* (filologiya üzrə namizədlik dissertasiyası).
10. Balakışiyev, Ş. Ş. (2006). “Koroğlu”nun A. Haksthauzen nəşri. *Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, (4).
11. Bəşirova, X. (2000). “Koroğlu” dastanı: *Tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika*.
12. Cəfərov, Ə. (2011). “Koroğlu” dastanının öyrənilməsində İ. Şopen təcrübəsi. <http://static.bsu.az/>
13. Cəfərov, N. (1999). *Eposdan kitaba*. Maarif.
14. Çobanov, M. (1972). “Koroğlu” dastanı gürcü dilində. *Sovet Gürcüstanı qəzeti*, № 84 (5574).
15. Çobanov, M., & Çobanlı, M. (2012). *Borçalı toponimləri*.
16. Çobanov, M. N., & Çobanlı, M. M. (2013). *Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri*.
17. Elçin. (2018, Sentyabr 8). Koroğlu ölməzliyi. *525-ci qəzet*, 14–16.
18. Əbdülrəhmanlı, N. (1996). *Qaraçöp*. Qızıl Şərq.
19. Əfəndiyev, P. (1958). “Koroğlu” dastanı rus mətbuatında. *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası*, (1), 53–64.
20. Əliyev, İ. (2012). Xalq qəhrəmanı Koroğlunun abidəsinin açılışı. <https://president.az/articles/view/4356>
21. Əliyeva, Ü. (2016). “Koroğlu” dastanının Güney variantı və XIX əsr Avropa və rus alimlərinin rolu. *Ədəbi əlaqələr*, X topla, 105–110.
22. Əliteva, D. (1981). *Ürək bir, dilək bir*. Yazıçı.
23. Əliyev, R. A. (2008). *Azad Nəbiyev və folklor ədəbi irsi*. Nurlan.
24. Fərhadov, F. (1968). “Koroğlu” dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair. İçində *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər* (III kitab, p. 50). Elm.
25. Gadzhiev, V. (1984). *Gruzinskie ashygi, tvorivshiy na azerbaydzhanskom yazyke* (Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii).
26. *Gürcü ədəbiyyatı tarixi*. (1969).
27. Hacıyev, A. (1980). *Tiflis ədəbi mühiti*. Yazıçı.
28. Həbibbəyli, İ. (2017, Oktyabr 24). Erkən realizm dövrü. *Senet.az*.
29. İsaخانlı, H. (2017, Yanvar 20). Koroğlu mövzusu Amerikanın şeir və musiqi dünyasında. *525-ci qəzet*, 16–18.
30. Kazimov, O. (2021, Fevral 1). Gürcü ədəbiyyatındakı Borçalılılar. *Marneulifm.ge*.
31. *Koroğlu*. (2005). Lider Nəşriyyatı.

32. Məmmədli, Ş. (2022). *Azərbaycan ədəbiyyatı Gürcü mətbuatında (1850–1905)*. Sonçağ Akademisi.
33. Nəbiyev, A. (2006). Orta əsrlərin sonlarında aşığı repertuarları. İçində *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı* (II hissə). Elm.
34. Sadıqov, M. Z. (1959). “Keroğlu” rus mətbuatında (1856-cı il). *Azərbaycan SSR EA Məruzələri*, XV cild, 973–975.
35. Saraçlı, Ə., & Əliyeva, D. (1988). Qardaş ədəbiyyatın uğurları. İçində *Kür Xəzərə qovuşur (Gürcü ədəbiyyatından seçmələr)*. Yazıçı.
36. Şamioğlu, Ş. (2002). *Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat*. Gənclik.
37. Uğur. (2013, Noyabr 5). Borçalıda Koroğlu ilə bağlı yerlər. *Xalq Cəbhəsi*.
38. Vəliyev, H. (1984). *Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində*.
39. *Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi*. (1972). (Prof. D. Qamezardaşvilinin redaktəsi ilə). Tbilisi Dövlət Universiteti.
40. Zeynalov, F., & Əlizadə, S. (1988). Tükənməz xəzinə. İçində *Kitabi-Dədə Qorqud*.

Daxil oldu: 20.04.2025

Qəbul edildi: 11.09.2025